

BOZÓKI ANDRÁS

Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország*

E tanulmány történeti vázlatkísérlet három ország hasonló típusú társadalmi-politikai mozgalmairól. Bármennyire különböznek is ezek egymástól, van egy közös vonásuk: mindhármát a *populizmus* fogalmával szokták leírni. Kísérletet teszek azoknak az elméleti szempontoknak a kifejtésére is, amelyek alapján a különféle populizmusok általánosabb, fogalmi szintű értelmezéseihez eljuthatunk, s amelyekhez akkor fordulunk, amikor az egymástól eltérő mozgalmakat és politikai kezdeményezéseket közös jellegzetességeik alapján próbáljuk megérteni.

1. POPULIZMUS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

A 19. századi amerikai populizmus kulturális hátterének a *farmer tradíciót* tekinthetjük, mely a középnegyati területeket benépesítő első telepések küzdelmes életével és munkájával vette kezdetét. E hagyomány követői dicsőítették a vidéki életet, és kijelentették, hogy a nemzet mindenekelőtt a farmergazdaságnak köszönheti jólétét. A

* Az itt közölt tanulmány első, angol nyelvű változata „An Outline of Three Populisms: the United States, Argentina and Hungary” címmel elhangzott a Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszéke által 1993. április 2–3-án Budapesten rendezett „Populism in the Politics and in the Economy” című konferencián. Köszönettel tartozom Náday Juditnak az első változat magyarra fordításáért, valamint a berlini Wissenschaftskolleg munkatársainak munkám befejezéséhez nyújtott technikai segítségükért.

század utolsó két évtizedében teret hódító populistá mozgalom kétségbeesett válasz volt a polgárháborút követően fellendült gazdaság hirtelen hanyatlására.

A populistá mozgalom kezdetben négy különböző táborat egyesítettek magukban: 1. az agrár-, 2. az ezüstpénz-, 3. a munkás- és 4. a középosztályi reformereket (Morris 1982: 3). Az induló amerikai populizmust ebből a szempontból a *reformista hagyomány* szellemi és politikai termékének tekinthetjük. A jeffersoni agrárreformizmus és a lincolni reublikanizmus elemei éltek benne tovább. Szellemiségében egymásra találtak a szocialisták, a nacionalisták, a „dollárosok” és a „szilveríták” (a szabad ezüstpénz-kibocsátást követelők). A politikai szövetségben a legkülönbözőbb csoportok nyújtottak egymásnak kezét: baptisták és metodisták, farmerek és bányászok, szakszervezeti aktivisták és a helyi üzleti élet vezetői. Az ideológiai harc ellenére az egyszerű átlagpopulista nem ideológiai, hanem pragmatista, politikai fogalmakban gondolkodott (Wright 1974: 159). A Texas és Kansas államokból elinduló mozgalom egyesíteni tudta a gyapottermelő Dél, a gabonatermelő Középnugat és az ezüstöt, aranyat, rezet kitermelő Nyugat munkásait és farmereit.

1887-ben a korábbi Texasi Farmerszövetségből megalakult az *Országos Farmerszövetség* (National Farmers' Alliance), s ezzel elindult a populizmus politikai érdekképviseletének megszervezése. A Szövetség nem csupán a mezőgazdasági érdekek szószólója volt; az egész gazdaságpolitika megreformálását a zászlajára tűzte. Kiállt az inflációs politika, a trösztök és a monopóliumok megtörése, a vasúti díjszabások állami szabályozása, valamint a belső vámok eltörlése mellett. Politikai programja megragadta a déli és középnugati kisembereket, akik úgy érezték, hogy egyre inkább áldozataivá válnak a keleti parti finánckapitalizmusnak: a „Nagy Bankoknak”, a „Nagy Monopóliumoknak”, a „Nagy tőkének”, azaz a „Big Business”-nek. Úgy tartották, hogy értéktermelés mindenekelőtt a földből és a farmergazdálkodásból származik, sőt ez a gazdagodás egyetlen becsületes útja. Abból indultak ki, hogy „ami jó a farmereknek, az a jó Amerikának”, ezért nem fogadták el a mezőgazdasági túltermelési válságról szóló közgazdasági magyarázatokat. Nem hitték el, hogy a hosszú időn át tartó mezőgazdasági expanzió végé, s nehezedő helyzetükért a túltermelési válság helyett a fogyasztás „mesterséges” korlátozását tették felelőssé (Morgan 1966: 13).

A Szövetség által képviselt eszmék egy része a keleti parti radikalizmus hagyományából táplálkozott, más része pedig egészen a Thomas Jefferson-i törpebirtokos eszményig és a farmer-telepes hagyományig nyúlt vissza. A szervezet vezetői – például C. W. Macune, Ignatius Donnelly, James B. Weaver vagy „Mezítlábás” Jerry Simpson – az állami korrupció és igazságtalanság bírálatával, valamint az általános erkölcsi hanyatlás felemlegetésével nyerték meg közönségüket. Karizmatikus beszédekben két társadalmi csoportot különböztettek meg: a „tömegeket” és az „osztályokét” (Gaither 1977: 58),

vagy más megfogalmazásokban a „rablókét” és a „kirablottakét”, illetve a „milliomosokét” és a „földönfutókét”. Meg voltak győződve arról, hogy az ilyen nagy társadalmi különbségeket még Amerika olvasztótégelye sem viseli el, s a „keresztény felvilágosodás” hatására eljött az eddig kismimizettek „népi hatalmának aranykora” (Weaver 1966: 71). Haragjuk Ignatius Donnelly apokaliptikus víziójában fogalmazódott meg legélesebben: „Állítsuk meg az emberiség elleni óriási összeesküvést, amely már két földrészre rátette a kezét, s most bekebelezni indul az egész világot. Ha nem állítjuk meg, ha nem roppantjuk össze már az elején, akkor felforgatja társadalmunkat és elpusztítja civilizációnkat vagy kíméletlen zsarnokságot ültet a nyakunkba” (idézi Hofstadter 1955: 74). A populizmus ideológusai hajlottak arra, hogy társadalomszemléletükben a történelem egészét egyetlen nagy konspirációként fogják fel, amelyből minden földi igazságtalanság fakad (Emery 1887; Clark 1894).

1892 júliusában az „ország termelői” – ahogy magukat nevezték –, zömmel farmerek, 1400 küldött részvételével találkozózt tartottak a Nebraska állambeli Omahában erők egyesítésére. Az egybegyűltek elfogadtak egy – korábbi találkozóikon már részletesen kimunkált – programot, és megalakították a *Néppártot* (People’s Party) mint politikai szervezetet. Az omahai gyűlés „a Köztársaság megváltása és az emberiség felemelése” érdekében megfogalmazott programja egyaránt tartalmazott gazdasági és politikai célokat.

A gazdaság terén

- kiálltak a szabad ezüstpénz-kibocsátás (bimetallizmus) mellett;
- szót emeltek a vasutak államosítása és állami működtetése mellett;
- ellenézték, hogy a földek külföldi tulajdonba kerüljenek;
- támogatták a progresszív jövedelemadózást és a posta-takarékpénztári rendszert.

A politika terén célul tűzték

- a titkos szavazást;
- a népszavazás és más közvetlen politikai kezdeményezések elfogadtatását;
- a szenátorok közvetlen választását;
- az elnökök és alelnökök újválaszthatóságának eltörlését (Hicks 1931: 227–232; Tindall 1966: 90–96).

Emellett egyes államok küldöttei szót emeltek a munkahét csökkentéséért, a napi nyolcórás munkaidő törvénybe iktatásáért, a gyermekmunka megtiltásáért és a bevándorlók számának korlátozásáért (Larson 1986: 37). Bár ezeket akkor nem fogadták el, később – a populista mozgalmak eredményeképpen – egyes államokban (Colorado, Montana, Wyoming) a 20. század elején törvényerőre emelték (Larson 1986: 102). A populisták által javasolt jövedelemadót először 1894-ben vezették be országszerte, majd – miután ezt a Supreme Court alkotmányellenesség miatt hatályon kívül helyezte – az amerikai

alkotmány tizenhatodik kiegészítésével 1913-ban emelték újra törvényerőre (Tindall 1966: XV). Az akkori populista javaslatok között olyan – mai szemmel nézve „zöld” – követeléseket is találunk, amelyek arra irányultak, hogy a piacra kerülő élelmiszerek ne tartalmazhassanak egészségre ártalmas tartósító anyagokat (Larson 1986: 90). Annak megvalósítása azonban, ami sok populista politikus számára az egyik legfontosabb kérdés volt – a családi farmgazdaságok hitelrendszerének megteremtése –, egészen Roosevelt New Dealjéig várattott magára (Goodwyn 1978: 268).

Cherny szerint (1981:105) *a tipikus középnegyati populista* „cirka negyvenöt éves, korábban farmerként gazdálkodott, alighanem metodista vagy presbiteriánus, esetleg baptista vagy katolikus, és minden valószínűség szerint egy kisebb egyházi vagy világi főiskolára járt, ha járt valahová egyáltalán; társadalmi kapcsolatai jobbra farmertársulásokhoz, netalán egy jótékonsági egylethez kötik. Tulajdonságai alapján a legtöbb közösség társadalmi hierarchiájának alsóbb lépcsőfokain helyezkedne el.” Szasz hozzáteszi, hogy a populista mozgalomban a nők is meglepően fontos szerepet játszottak. „A Farmerszövetség tagjainak egynegyede a szervezethez csatlakozott férfiak lányaiból és asszonyaiból verbuválódott” (Szasz 1982:199). Coloradóban és Wyomingban a populisták síkra szálltak az általános és egyenlő *női választójog* mellett is, amelyet e két államban elsőként vezettek be (Larson: 1986: 39).

A Néppárt 1892-ben James B. Weaver tábornokot jelölte az elnöki posztra, miközben a Déli Szövetség tagjai kitartottak a Demokrata Párt mellett; Weaver így végül csupán Kansasban, Coloradóban, Idahóban és Nevadában nyerte el a szavazatok többségét. A mintegy 12 millió voksból több mint egymilliót sikerült megszereznie. Négy évvel később, 1896-ban, amikor a tagok egy részét erősen foglalkoztatta a demokratákkal való fúzió gondolata, a Néppárt elfogadta az eredetileg demokrata színekben induló William Jennings Bryan elnökjelöltségét. Programpontjaik a kiélezett kampány révén bekerültek a nagypolitikába, s így a populista „lázadás” szelleme lassan lehanyaglott.

Bryan karizmatikus személyisége ellenére a Demokrata Párt és a Néppárt 1896-os közös választási szereplése elmaradt a várakozásoktól. A választók 7 035 000 szavazattal a rebublikánus McKinley választották elnökké, míg Bryan 6 467 000 szavazatot kapott (Goodwyn 1978: 282). Bryan 1900-ban és 1908-ban is indult az országos választásokon, ezúttal is a demokraták és a populisták közös jelöltjeként; mindkét alkalommal alulmaradt versenytársaival szemben, miután rendre kevesebb szavazatot szerzett. Az önálló populista párt ezzel letűnt a színről, de mivel programpontjai zömét a két nagy párt elorozta és saját programjába beépítette, ily módon mégis hosszú távon közvetett hatást gyakorolhatott az országos politikára. Az új évszázad kezdetén a populista érdekeket magába olvasztó *progresszivizmus* kínálta a legmegfelelőbb politikát a pangás időszakán

túljutott gazdaság fellendülésének tartósítására és a populizmussal megjelenő korporatív érdekek képviselőire.

Az amerikai forradalom hagyományából a populisták azt a történeti tanulságot vonták le, hogy a kormányzati tisztségviselőket szigorúan ellenőrizni kell. Úgy vélték, hogy a hatalom természeténél fogva agresszív, amelynek könnyen áldozatául esik a szabadság, ha nem őrködnek éberrel felette. Az állammal – hirdették – egyedül a független polgár tud hatékonyan szembeszállni. Ugyanakkor az államhoz való viszonyuk ambivalens volt. Egyrészt – a republikánus eszménynek megfelelően – *kisebb* és jobban ellenőrizhető államot akartak: 1. gyanakvással kísérték az értelmiség professzionalizálódását: egy új, felemelkedő pénzügyi-technokrata elit (vagy „új osztály”) veszélyeit látták benne; 2. a szabad ezüstpénz-kibocsátás követelésével pedig meg akarták törni az állami monetáris politika kizárólagosságát. Másrészt viszont éppen az állam gazdasági hatalmának *kiterjesztésétől*, a vasúti közlekedés és a telefon államosításától, a progresszív adórendszer bevezetésétől remélték a nagytőke korlátozását. Az egyén gazdasági függetlenségét követelték, de egyúttal kitarítottak az egalitárius társadalom víziója mellett annak érdekében, hogy egyrészt senki se legyen elég erős ahhoz, hogy hatalmával visszaélhessen, másrészt senki se legyen olyan gyenge, hogy áldozatául essen a hatalmasok túlkapásainak.

A populisták értelmiség- és elitellenesek voltak. A kozmopolita ethoszt immorálisnak, az új ideológia képviselőit pedig nemegyszer összeesküvőnek tartották (Miller 1987: 184–186). Noha a populisták mindenekelőtt gazdaságpolitikai téren léptek föl, erkölcsi elhivatottság fűtötte őket. Szemük előtt a régi korok idealizált erkölcsének eszménye lebegett, amelynek korabeli irodalmi megfogalmazásait Edward Bellamy és Ignatius Donnelly adták híressé vált könyveikben (Bellamy 1960; Donnelly 1960). A mozgalom követői egyszerre akarták élvezni az iparosodás és egy morálisan igazságos társadalmi rend előnyeit.

A populista mozgalom következményeként átszerveződtek az amerikai politikai pártok. Az átszerveződés közvetlen haszonélvezőinek a demokratákat tekinthetjük, mivel a Néppárt vereségét követő húsz évben többnyire ők voltak a Középnnyugat többségi pártja.

Mik voltak az amerikai populizmusnak, ennek a főként rurális mozgalomnak a gyökerei? A történészek némelyike egészen a pionír időkig megy vissza, és a populizmust a *végek társadalmának* (frontier society) sajátos kiágazásaként értékeli (Hicks 1931). Mások úgy vélik, hogy populizmus nem a vadnyugati első telepések tapasztalataihhoz, hanem a 19. századi *vállalkozói radikalizmus*hoz kapcsolódik, melynek hagyományai a jacksoni időkig nyúlnak vissza (Hofstadter 1969: 11). Eszerint a vállalkozói radikalizmus a versenyszellemtől áthatott, individualista tőkés gazdaságban a puszta túlélésért küzdő farmerkereskedők eszmei közös nevezője volt a tradicionális amerikai agrármítossszal szembeni harcban (Hofstadter 1955: 58; Adams–Thornton

1982: 5). Többségük a kisgazdák és kisemberek egyéni érvényesülését keresve szembefordult a proletarizációval, de akadtak olyanok is – mint Leo Vincent –, akik érzékelve a „frontier” bezáródását, a szabadbérleti rendszerben működő szövetkezetek preszocialista gondolatát vetették fel (Miller 1987: 187).

A legtöbb amerikai szerzővel ellentétben – akik az agráradikalizmust a közvetlen részvételért vívott politikai harc demokratikus mozgalmának tekintik – Hofstadter szerint a populizmus lényegét tekintve egyúttal *retrográd* mozgalom is volt, mivel demagóg, antiszemita, antiintellektuális nézeteket hirdetett és hajlamossá vált a kirekesztő, bünbakkereső szemléletre. A „Rotschildok” gazdasági befolyását kárhoyzatva, „a populista demonológiában antiszemitizmus és anglofóbia kéz a kézben haladt” (Hofstadter 1955: 78). Larson szerint azonban a kétségtelenül meglévő rasszista nézetek marginálisak voltak a fő követelésekhez képest, és Nyugaton mindenekelőtt a bevándorló kínai munkásokkal szemben fogalmazódtak meg (Larson 1986: 26). Habár a feketék nagy számban támogatták a Néppárt – szinte kizárólag fehérekből álló – jelöltjeit, a populisták általában véve kevés figyelmet fordítottak a fekete közösség érdekeire (Hahn 1983: 284). A populistákat támogató feketék aránya azokban a déli államokban volt a legalacsonyabb – Alabamában, Mississippiben és Louisianában –, amelyekben a feketék elérték azt a kritikus tömeget, hogy önálló érdekképviselőre törekedhettek (Gaither 1977: 128). Hofstadter szerint a populizmus feléledése összefüggött a masszív európai bevándorlással. Ebben az értelemben a populizmus úgy is felfogható, mint a korábban letelepedett jenki-protestáns közösség válasza a kulturálisan és vallásilag diffúz bevándorló csoportok asszimilációs nehézségeire (Hofstadter 1955: 8–9).

Egy másik vélemény szerint a populizmust „aligha tekinthetjük a valódi amerikai radikalizmus megtestesülésének, (mert) eszméiből sokkal inkább a magát becsapottnak érző pragmatista *vállalkozó* pillanatnyi kétségbeesése szólt” (Parsons, 1973: 147). Mások úgy vélik, hogy a populizmus az *elégedetlen ipari munkássághoz* (Pollack 1962), illetve főként a *déli agrármozgalmakhoz kötődik* (Goodwyn 1978). Larson szerint a populizmus nem érthető meg, ha nem vesszük számba a földrajzi, társadalmi és politikai izoláltságot, amely életre hívta és amelyből a monopóliumellenesség, a „koloniális” gazdasági állapot felszámolására irányuló törekvés és a direkt demokrácia szelleme fakadt (Larson 1986: 10). Egyesek szerint a populizmus válasz volt az indusztriális társadalom „nagyvárosi forradalmára”, a gyors urbanizációra: a *vidék és a város*, a Kelet (vagyis a keleti parti nagyvárosok pénzarisztokráciája) és a Nyugat (vagyis a mezőgazdasági „frontier society”) ideológiai összezapásából született, létrehozva egy „új, radikális szintézist” (MacArthur Destler 1963). Szasz megfigyelése szerint ez a rurális mozgalom több társadalmi osztályból toborozta híveit, jellegét tekintve pedig egy karizmatikus személyiségek által irányított, társadalmi reformokat hirdető expanzív választási

szerveződés volt (Szasz 1982: 191). Volt aki úgy vélte, hogy a populizmus lényege a mindenkori status quo elleni fellépés (Hart 1975: 223). Cherny abból indult ki, hogy a populizmus olyan gazdasági és foglalkozási mozgalom volt, amely az etnikai határookra tekintet nélkül egyesíteni tudta a marginalizálódott farmereket. „A politika ma már nem csupán jelképes küzdelem; a politika a tűzzel, a megszállottsággal és a forradalommal jelent egyet. Politizálni ma már tömegtüntetésekkel, lángoló beszédekkel, dalokkal kell” (Cherny 1981: 163). Morális, apokaliptikus beszédmódjával a populizmus számos helyen szinte már vallás- és egyházpótló szerepet töltött be (Miller 1987: 189).

A kutatók körében általánosan elfogadottnak tekinthető az a vélemény, amely szerint az amerikai populizmus arra irányult, hogy az állam nagyobb szerepet vállaljon a társadalmi és gazdasági életben, és a mozgalom egészében véve az *amerikai demokratikus reformtradíció* keretei között maradt (Tindall 1966: xvi; Hahn 1983: 288).

A populista gondolkodásmód és a politikai stílus túlélte a párt és a mozgalom bukását. Az 1930-as években, a gazdasági válság után új populista vezetők tűntek fel alternatívát kínálva F. D. Roosevelttel – egyébként sok egykori populista követelést megvalósító – New Deal-jével szemben. Michiganban Charles E. Coughlin, Dél-Kaliforniában Francis E. Townsend, Louisianában pedig Huey P. Long lépett fel a kisemberekre hivatkozó politikai szövetség képviselőjében.

Később már más politikai pártokhoz tartozó személyiségek is átvették a populista stílust; de egyre inkább csak a *stílust*, és kevésbé az eredeti követelések újraktualizált változatait. George Wallace (Alabama) és Jimmy Carter (Georgia) a „mély” Délről jött „self-made-man” szerepében lépett a színre. Utóbbiból – morális politikusként – rövid távon kevésbé sikeres elnök lett, bár az általa prioritásként kezelt alapelvek (például az emberi jogok gondolata) hosszú távon befolyásolták a világpolitikát. Ronald Reagan mesterien használta a médiát, s az állami bürokrácia pazarlásának bírálatával, „nagy kommunikátor-ként” elitista céljait is el tudta fogadtatni a választók tömegeivel. Ebben az időben számos neokonzervatív politikus tett kísérletet arra, hogy a populista örökség egyes elemeit (bizalom, kezdeményező-készség, hagyományos patrióta és családi értékek) „visszahódítsa” a demokratáktól (Viguerie 1983: 172–176). Az 1992-es választásokon Ross Perot texasi milliárdos nyitott új fejezetet a populista politikai módszerek történetében a tömegkommunikációs eszközök minden eddiginél kiterjedtebb, offenzívebb használatával. A populista hagyományokhoz való kötődéseik ellenére azonban ezek a politikusok inkább a modern „populista demokráciák” termékeinek tekinthetők: egyszerre kell meggyerőnek mutatkozniuk választókörzetükben és az országos médiában (Shils 1956: 143). Stílusukkal a *tömegtársadalomra* jellemző demokratikus politika kívánalmainak feleltek meg.

2. POPULIZMUS ARGENTÍNÁBAN

A latin-amerikai, kivált pedig az argentinai populizmus sokkal erősebb, kiterjedtebb és tartósabb volt, mint oroszországi, illetve egyesült államokbeli megfelelői. A „társadalmi kérdés” és megoldása – az integráció – szerves részévé vált az argentinai populizmus programjának. Bár a tömegek társadalmi integrációja a populista politikai „ideológián” belül fogalmazódott meg, a populizmus jelentősége mégsem annyira eszmeként, mint inkább mozgalomtörténeti jelenségként mutatkozott meg. „A társadalmi integráció követelése – mint Conniff rámutatott – létfontosságú volt a 20. századi populisták szemében, mivel egyszerre fejezték ki benne az organikus társadalom iránti vágyukat és a társadalmi kérdés megoldása melletti elkötelezettségüket, ígértek vele népi részvételt az ország irányításában és kínáltak győzelmi stratégiát a békés hatalomra kerülésről ábrándozó reformköröknek. Egyszóval az integráció gyakorlatilag mindenki igényének megfelelt – az uralkodó elit, illetve a forradalmi ellenzék kivételével. Az integrációs gondolat képviselői nemcsak az oligarchikus kormányzást utasították el, hanem a reformista középút jegyében a társadalmi forradalmat is. A populisták elszánt, intervencionista államot követeltek, melyről feltételezték, hogy elvégezné a gyarmati és modern hagyományok összebékítésének feladatát” (Conniff 1982: 11).

Ellentétben az Egyesült Államokkal, Latin-Amerikában a politikát általában nem a „súlyok és ellensúlyok” intézményesült demokratikus játékszabályainak betartása jellemezte. A feltörekvő új elitet többnyire nem a régi elit lecserélését hajtották végre, hanem felsorakoztak a régi hatalmi csoportosulások mellé. A legtöbb latin-amerikai országban soha nem került sor európai értelemben vett forradalomra. A hatalmi elit mindig új és új csoportokkal egészült ki; egymás mellett éltek a pragmatikus, demokratikus mozgalmak és a félféudális földbirtokos arisztokraták, a tábormokok és a szakszervezeti mozgalmak, a gazdasági technokraták modernizátor csoportjai és a politikailag is morális elvek alapján intézményesült katolikus egyház – különös, bizonytalan, mindig ideiglenes szövetségeket alkotva. A demokratikus választás csupán az egyik – távolról sem elsődleges – elemét képezte e rezsimek legitimitásának (Anderson 1970: 25–32). Egy megválasztott elnök hatalma csak addig tartott, amíg képes volt visszaverni az állandóan jelentkező új „kihívókat” – csupán Argentínában például 1955 és 1982 között 9 puccskísérletre került sor (Schoultz 1983: 13).

Argentínában a 20. században két populista korszak követte egymást. A „reformkori” populizmus a *radikalizmusban*, a „nemzeti fejlődés” eszméjét hirdető korszak pedig a *peronizmusban* nyert kifejezést.

1. A radikalizmus az 1890-es évek elején alapított *Polgári Radikális Unió* (Unión Civica Radical = UCR) nevű párthoz kötődött, amely egy korábbi ifjúsági politikai pártból nőtt ki (McDonald–Ruhl 1989:

150). Az UCR a felsőbb osztályok körében élvezett politikai támogatásának kiszélesítése érdekében reformpártként a városi, elsősorban a Buenos Aires-i középosztályi rétegek politikai vonzalmait kívánta megfogalmazni. A túlnyomórészt a kereskedelmi és a szolgáltató szférához kapcsolódó és folyamatosan bővülő középosztály jobbára a bevándorlókból és a bevándorlók gyermekeiből tevődött össze. Ezek a munkásság köreiből kiemelkedett bevándorlók Argentínát fejlett városi társadalommá alakították, és nagyban hozzájárultak az exportorientált nagyipar felnövekedéséhez.

A 19. század végétől meginduló robbanásszerű városiasodás Latin-Amerika-szerte hatalmas, országokon belüli migrációs hullámokat is előidézett. Míg 1869-ben az argentínok csupán 27 százaléka élt városokban, 1914-re a városlakók aránya 53 százalékra emelkedett. Szinte senki nem ott lakott, ahol született, az egész argentín társadalom mozgásban volt. A ma közel tízmillió Buenos Aires lélekszáma egy évszázad alatt megtízszereződött. 1914-ben a főváros kétfélmillió lakosának fele idegen bevándorló volt, további 11 százaléka pedig vidékről érkezett (Kirkpatrick 1971: 26). Egy 1887-es felmérés szerint az argentín ipari üzemek 92 százaléka külföldi kézben volt és az ott dolgozó munkások 84 százaléka a bevándorlókból került ki (Munck 1987: 20). A tömeges belső migrációt a nagyváros – részben a szakképzettebb európai bevándorlók alkalmazása miatt – nem volt képes teljes egészében „beolvasztani”. Ugyanakkor a mobilitás egzisztenciális bizonytalansággal és az eredeti osztályhatárok elmosódásával járt. Mindez kiegészült a „tömegek lázadásával”, a tömeges politikai részvétel demokratikus igényével. A populizmus azt a feszültséget képezte le és próbálta politikai értelemben feloldani, amelyet a modernitással szembesülő heterogén társadalmi háttérű csoportok képviselői éreztek. A populizmus nem a tagolt társadalom konszolidációját, hanem az igazságosságon alapuló osztályharmóniát ígérte a társadalmi anomia frusztrációt okozó állapotával szemben. Egyaránt megoldást ígért a modernizáció veszteségeinek és a modernizációs folyamatba bekapcsolódni képtelen tradicionális tömegeknek.

Növekvő gazdasági szerepük ellenére „a középosztályok úgy érezték: társadalmi feltörekvésüknek és politikai képviselőjüknek útját állja, hogy az oligarchikus elit magának sajátítja ki a politikai hatalmat, s ennek érdekében ellenőrzése alatt tartja a felsőoktatást, akadályozza az értelmiségi szakmákba, valamint a növekvő államapparátusba való bejutást” (Tamarin 1982: 32–33). A középosztály elégedetlenségét csak tovább fokozta a hivatali körökben dívó panamázás, megvesztegetés, a korlátozott választójoggal párosuló intézményesített politikai hoci-nesze. A radikalizmus így válhatott *erkölcsi kereszt-hadjárattá*, vallásos jellegű mozgalommá, mely az argentín társadalom spirituális újjászületését és az uralkodó oligarchia dekadens „pozitivist materializmusától” való megszabadítását hirdette (Tamarin 1982: 33). Az 1912-es választási reform kiszélesítette a szavazópolgárok körét, hogy a növekvő politikai feszültségeket intézményes úton

vezesse le. Ekkorra már az uralkodó elit ráébredt arra, hogy politikailag nyitnia kell a radikálisok felé, s ennek érdekében vezette be a férfiak számára az általános választójogot. Ez adott lehetőséget az UCR befolyásának növekedésére, s a fent vázolt törekvéseket képviselte politikájával az UCR jelöltjeként 1916-ban elnökké választott Hipólito Yrigoyen is.

A radikalizmus győzelme azonban a várakozások ellenére nem hozott gyökeres politikai változást, csupán az új politikai elit társadalmi bázisát szélesítette ki. A radikális párt nem volt eléggé baloldali ahhoz, hogy megnyerje magának a szakszervezeteket; egyúttal azonban túlságosan is a tömegmobilizációra épített, amivel nem bizonyult vonzóknak a prosperáló rétegek számára (Di Tella 1990: 127).

A radikális kormány mindenképp az alábbi intézkedéseket hozta:

- kiterjesztette az állam pártellenőrzését;
- megnövelte a költségvetési kiadásokat, hogy az állami bürokrácia további felduzzasztásával teremtsen állásokat a középosztálynak;
- megnövelte a tartományi adókat, bővítendő a városi fogyasztást;
- egy sor egyetemi reformmal könnyítette meg a középosztály bejutását a felsőoktatásba (Tamarín 1982:35).

Yrigoyen szociálprotekcionista rendelkezéseivel a munkásságnak is engedményeket kívánt tenni – például kiegyezett a szindikalista munkásszervezetekkel a korábban befolyásos anarchista munkásmozgalom visszaszorítására (Munck 1987: 33–35) –, ám javaslatainak csak csekély hányadát fogadta el a törvényhozás. A munkások követeléseit a kormány nem elégítette ki, aminek következtében a szakszervezetek egyre nagyobbakká és agresszívabbakká váltak. Tagságuk a korábbi évek csalódásai folytán 1920-ra elérte a 700 000 főt. Az 1922-es választások után Yrigoyennek le kellett köszönnie az elnöki posztról, ám amikor az 1928-as „utolsó tiszta és szabad választáson” (Silvert 1970: 434) újból hatalomra került, kormánya jellegzetesebben középosztályi volt, mint valaha. Középosztályi választói bázisát megerősítendő Yrigoyen tovább növelte az állami kiadásokat és a patronázsrendszert, miközben a városi középosztálynak tett gesztussal gazdasági nacionalizmust hirdetett. Az 1929-es világválság azonban messzemenő változásokat hozott és alapjaiban rendítette meg Yrigoyen politikáját. A költségvetés megnyirbálására kényszerülő elnök hamar elvesztette népszerűségét, és amikor 1930-ban puccsal eltávolították székéből, a lakosság nem tanúsított iránta szolidaritást. Összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy Yrigoyen populista radikalizmusa lényegében nem tudta megtörni a „liberális oligarchák” uralmát.

2. Az 1930-as évek társadalmi viszonyai tették lehetővé a populizmus második – munkásszintű központú – korszakának eljövételét a Juan D. Perón által tűzött „nemzeti fejlődés” jegyében. Ez idő tájt a földbirtokos oligarchia vissza akart térni az 1916 előtti állapotokhoz, vissza akarta szerezni politikai hatalmát, dacára annak, hogy az argentin gazdaság már a világpiac szerves részévé vált. Ezt a „libera-

lizmusnak” nevezett törekvést képviselte a parlamentáris liberális állam, melyben a törvényhozás túlsúlyba került a végrehajtó hatalommal szemben. A parlamenti hatalom, a liberalizmus és a földbirtokosi hegemonia - mint Laclau rámutatott – Argentínában szinte szinoním fogalmakká váltak. A peronizmus nagyrészt ennek a torz, *oligarchikus liberalizmusnak* köszönhetette felemelkedését.

Az „oligarchikus liberalizmus” fogatékosságai a következőkben foglalhatók össze:

- a liberalizmus képtelen volt magáévá tenni a tömegek demokratikus követeléseit, ezért a demokrácia és a liberalizmus szembeállíthatóvá vált egymással;
- a liberalizmustól mindenekelőtt anyagi fellendülést várt a társadalom, ám az 1929-es világválság tartós hatása meghiúsította ezeket a reményeket;
- a liberalizmust az „európaiság” és a „civilizáció” fogalmaival írták le, elmaradottnak és reakciónak bélyegezve ezzel a népi-nemzeti hagyományt;
- a liberalizmus következetesen antiperszonalista volt, és szinte minden közvetlen kapcsolatot elveszített a tömegekkel (Laclau 1987: 138).

Ezek után nem volt meglepő, hogy a lakossági ellenállás antiliberális ideológiákban jutott kifejezésre; hogy nacionalista és Európa-ellenes formákat öltött; hogy a tőkés expanzióval szemben a népi hagyományokat védelmezte; és erőteljesen személyekhez kötődött, felsorakozva azok mögött a karizmatikus populista vezetők mögött, akik szembeszálltak a status quo-val (Laclau 1987: 138). Az 1940-es évek elejére Argentína már nyakig merült az általános politikai és gazdasági strukturális válságban. A politikai rendszert áthatotta a korrupció, s a demokratikus színpalak mögött választási csalások sorozata zajlott. A szélesedő városi munkásosztály és a szakszervezetek nagyobb politikai beleszólást, *társadalmi igazságosságot és importhelyettesítő ipari fejlesztést* követeltek (Wirth 1982: x-xi), miközben a rendőri elnyomás és a kormány munkásellenes politikája egyre harciasabbá tette a dolgozókat és a szakszervezeteket. A középosztályi értelmiségiek bőszen nacionalistává lettek, s még a hadseregen belül is kialakult egy erős nacionalista irányzat, mely az argentin ipar felvirágoztatását tűzte zászlajára (Tamarín 1982: 40).

Az említett rétegek vállán emelkedett a hatalom közelébe *Juan Domingo Perón* ezredes, aki az 1943-as katonai puccsot követően munkaügyi miniszterként, majd alelnökként tevékenykedett. 1945-re olyan népszerűsége tett szert a szervezett munkásság körében is, hogy a politikai elit legmeghatározóbb emberévé vált (Corradi 1985: 52). A peronizmus tömegbázisát – Yrigoyen tisztán középosztályi populizmusával ellentétben – a *munkásság* alkotta, jóllehet Perón a hadsereg, a szakszervezeti apparátusok és a középosztály részéről is jelentős, bár talán kevésbé megbízható támogatást élvezett. Eklektikus ideológiájában Perón sohasem tagadta a munka és a tőke ellentétét, de önmagát

e vitában döntőbírónak nyilvánította, akinek ítélkezése nyomán – mint ígérte – „társadalmi igazságosság, polgári béke és gazdasági jólét köszönt Argentínára” (Tamarin 1982: 40). A populizmus „nemzeti fejlődést” ígérő irányzata kísérlet volt arra, hogy iparosítási programja révén kiszélesítse a politikailag kedvezményezettek körét, s ezáltal konszenzust teremtsen az új hatalmi rendszer legitimálására (Cardoso–Faletto 1979: 130). Politikájával Perón igyekezett kihúzni a harcok kommunista szakszervezetek méregfogát, s a bérek felemelésével, valamint egyéb szociális juttatásokkal sikerült tartósítani a munkásság támogatását. Az uralkodó körök nem konzervatív csoportjai protekcionista politikát követeltek, ami egybeesett a szakszervezeti háttérrel nem rendelkező, városba áramló tömegek foglalkoztatottsági igényeivel. A peronizmus jóléti társadalompolitikája és industrializációs programja rövid távon sokak számára elfogadható választ adott ezekre az igényekre. Ennek köszönhetően Perónt 1946-ban demokratikus úton elnökké választották. A választói részvétel elérte a 82 százalékot, ami minden korábbi argentin választási részvételi arányt felülmúlt (Smith 1969: 35). Noha a kommunistáktól a konzervatívokig számos korábban jelentős politikai párt peronellenes frontot hirdetett, Perón mégis megszerzett 1 527 231 szavazatot a lehetséges 2 734 386-ból. Pártja kettő kivételével elnyerte a tartományi kormányzói posztokat, valamint az összes szenátori széket, továbbá a képviselőház nagy részének támogatását (Navarro 1982: 53).

Perón az „osztályharc” fogalmi nyelvét használta, ám a „társadalmi együttműködés” gondolatának hangoztatása mellett, melyet viszont az autoritárius korporativizmus ideológiai eszköztárából kölcsönzött. Ezen a nyelven a honi iparosítás a fejlődéssel, az idegen tőke pedig az Argentínát szerinte félgymarmati függésbe taszító imperialista kizsákmányolással jelentett egyet. A nemzeti össztermék háború utáni egyenletes növekedése – ami részben annak hatásából fakadt, hogy a semleges Argentína az egymással háborúban álló felekkel egyaránt kereskedhetett – lehetővé tette, hogy Perón a társadalmi béke megteremtésével széles osztályszövetséget forrasszon össze politikájának támogatására. Külpolitikájában az elnök kezdeti Amerika-ellenességét a spanyol orientáció hangsúlyozása, a Franco-rezsim közvetett támogatása egészítette ki.

Perón hatalomra kerülése döntő mértékben formálta át az argentin pártrendszert. Az 1946-os elnökválasztási kampányban Perónt három párt – a Munkáspárt (PL), az Újjászervezett Polgári Radikális Unió (UCRR) és a bizonytalan szavazókat mozgósítani hivatott Független Párt (PI) – támogatta, s ezekből hozta létre az elnök a választások után a *Peronista Pártot* (PP). A párt lassan konszolidálódott, s nevét Perón később *Igazság Pártra* (Partido Justicialista) keresztelte át. A liberális, konzervatív és marxista pártok súlyos vereséget szenvedtek: legtöbbjük egy peronista és egy antiperonista blokkra szakadt szét (McDonal–Rühl 1989: 151–153). Egyedül a Polgári Radikális Unió (UCR)

maradt egyben, s innen datálható az argentin „kétpártrendszer” kialakulása, a peronizmus és a radikalizmus küzdelme.

Perón, mint államelnök, politikájában jó érzékkel támaszkodott ifjú felesége, Eva Duarte karizmatikus személyiségére. Az egykori nincstelen, „törvénytelen” gyerekből lett színésznő – aki politikai tömeggyűlésein egy Jeanne d’Arc és egy Louise Michel képességeit egyesítette magában – jócskán hozzájárult Perón népszerűségéhez. Ő lett a szegénységből való kiemelkedés szimbóluma egy inegalitárius társadalomban, csakúgy, mint a nők példaképe a közéleti szerepvállalás terén egy hagyományos családi és „macho”-ideált elfogadó világban. 1946 és 1952 (ekkor halt meg Evita) között Argentína voltaképpen kettejük kormányzása alatt állt (Navarro 1982: 47). Perón 1949-ben a parlamenttel új alkotmányt fogadtatott el, amelyben a nőknek is biztosította az általános választójogot. Ez tette lehetővé számára a Peronista Feminista Párt (PPF) létrehozását, amelyet Evita vezetett (McDonald–Ruhl 1989: 152). Paradox módon tehát a peronizmus egyaránt fenntartotta a hagyományos férfiszerepre épülő argentin caudillo-ethoszt és megteremtette az ettől eltérő, de a férfidominanciát valójában meg nem kérdőjelező „feminizmust”.

A rendszer elvileg megtűrte a pártpluralizmust, de a peronista állami bürokrácia gyakorlatilag ellenőrzése alá vonta a pártokat. 1948-ban azonban elakadt a háború utáni gazdasági fellendülés és az ötvenes években kezdődő hanyatlással – Perón 1951-es újabb látványos választási győzelme ellenére – a peronista populizmus is erjedésnek indult. 1952 és 1955 között Perón felhagyott gazdasági nacionalizmusával. A fordulattal párhuzamosan nőtt a városi munkanélküliség, felszökött az infláció és – a folyamatosan csökkenő reálbérek tanúsága szerint – a munkásság mind kisebb szeletet kanyarított ki a nemzeti jövedelemből (Tamarín 1982: 42). 1955-ben a rendszert alapjaiban rendítette meg egy ellene szerveződött katonai mozgalom, s Perónt emigrációba kényszerítették. Az egykor szociális békét és nagyobb demokráciát ígérő rezsim a hatvanas évekre szűk bázisú bürokratikus–autoritárius diktatúrává satnyult (O’Donnell 1988). A populista politika 1955-ig tartó időszaka felértékelte az állam gazdasági–társadalmi szerepét, ami ahhoz vezetett, hogy mind az állami bürokrácia, mind pedig a katonai elit nagyobb önállóságra és fokozódó politikai befolyásra tett szert, s végül szembefordult a peronizmus eredeti céljaival (Cardoso–Faletto 1979: 27). A peroni politika bukása a hosszú távon ellentétes érdekek egyesítésére képtelen állami korporatizmus inherens gyengeségében rejlett. Az újburzsoázia és a munkásság koalíciója csak addig tartott, amíg az újraelosztó állam nagyobb jövedelmekhez, illetve fizetésekhez tudta juttatni őket (Waisman 1989: 72). A redisztribúciós politika kimerülésével a korábbi társadalmi koalíció szereplői divergens, autonóm érdekérvényesítési stratégiák kidolgozására törekedtek.

A peronizmus kétértelmű, s egyszerűsített kivételes epizód volt a félszfériára szoruló Argentína történetében. A rendszer az azt szim-

bolizáló vezetők személyének kultuszára támaszkodott, s nem voltak idegenek tőle a diktatórikus jegyek sem: a bürokratizmus túltengése, a hatalom intézményes korlátainak átlépése és a központosítás. Másrésztől azonban a peronizmus nagyban hozzájárult a demokratikus közérzület elterjedéséhez, és azzal, hogy – igaz, nagyrészt a retorika szintjén – méltóságot adott az átlagmunkásnak, tartós integrációs és emancipációs folyamatot indított el az argentin társadalomban. A peronista érzelmek nem hunytak ki Perón bukásával, s az őt követő, karizmát nélkülöző politikusok is megpróbálták ezekre az érzelmekre apellálni: az 1958-ban elnökké választott Arturo Frondizi például visszatérően hangoztatta, hogy „húszmillió argentin elnökének” tekinti magát (Silvert 1970: 437). Amikor Perón 1973-ban visszatért spanyolországi száműzetéséből, megválasztott elnökként megpróbálta feléleszteni a nevéhez fűződő populista politikát a korábbi időszakban még létező vertikális osztályszövetségekre támaszkodva. Az 1973 utáni peronizmus kudarca azonban bebizonyította, hogy a társadalmi változás ebből a szempontból visszafordíthatatlan: a szétforgácsolódott hatalmi tömböt már sem maga Perón, sem pedig – 1974-ben bekövetkezett halála után – a helyébe lépő Isabel Perón nem tudta felülről, az osztálybéke ígéréttel összeforrasztani. A peronista munkáspolitikai végső soron oda vezetett, hogy megnőtt a szakadék a szervezett, viszonylagos biztonságot élvező „formális proletariátus” és a szervezetlen, a társadalombiztosításból kimaradt, alkalmi munkákból élő „informális proletariátus” gazdasági pozíciója között. A „mindenki számára kedvező” társadalompolitika illúzióvá vált. Ráadásul a tartós gazdasági hanyatlás az informális munkaerő számottevő megnövekedésével és a szervezett, formális munkaerő gazdasági aktivitásának csökkenésével járt (Portes 1985: 35). A peronizmus ezzel éppen legfőbb vonzerejét veszítette el; politikailag radikalizálódott és irányzatokra szakadt. Az 1973-tól 1976-ig terjedő időszak csupán a bürokratikus autoritarizmust követő rövid történelmi intervallumot jelentett: az 1976-os katonai hatalomátvétellel kezdetét vette a tábornokok kíméletlen, nacionalista katonai diktatúrája, amely az 1982-es falklandi háborús vereséget követően ért véget.

Noha a témára szakosodott szociológusok és politológusok véleménye a latin-amerikai populizmusokról – az olyan tipikus esetek vizsgálata során, mint az argentin Juan Perón, a mexikói Lázaro Cárdenas vagy a brazil Getúlio Vargas elnöksége – sok tekintetben eltérő, számos ponton mégis találkozik. Lars Schoultz szerint „a peronizmust jelentős középosztályi támogatással rendelkező munkásmozgalomnak tekinthetjük, mely főleg a gyors gazdasági átalakuláson átment, ingadozó népességű régiókban virágzott. A peronizmus nem volt merev, ideológiailag dogmatikus mozgalom; kulturális nacionalizmust hirdetett és flexibilitása folytán a többi argentin politikai pártnál sokkal jobban ki volt téve a választók szeszélyeinek. Mindenél fontosabb azonban az, hogy a peronizmus *népi politikai mozgalomként* tevékenykedett” (Schoultz 1983: 85).

Laclau úgy vélte, hogy a peronizmus a korábbi politikai párbeszéd elakadására adott választ egy új diszkurzív keret megteremtésével. Szerinte a liberalizmus és a demokrácia egyidejű hirdetése hiteltelenné vált az Yrigoyen utáni korszakban, s így a diktatorikus nacionalizmusnak lehetősége nyílt arra, hogy demokratikus érvekkel álljon elő. Létrejött a fából vaskarika: a „*demokratikus autoritarizmus*”. Ez az irányzat kikerülte a szocialista proletárideológiával együttjáró osztály-redukcionizmust, s létrehozta a „*munkásosztályi populizmus*” új modelljét. Bizonyos demokratizációs hatása ellenére a populista politika egyidejűleg megakadályozta az alulról jövő demokratikus kritika megerősödését és politikai intézményesülését. A klientelista–bürokratikus állam nem volt képes becsatornázni az itt egyébként is erőteljesebbül képviselt európai típusú eszméket. A peronista ideológia az antiliberalis népi érzelmeket radikalizálta, melyek szembeszálltak az oligarchikus hatalmi összefonódással. Demokráciát, iparosodást, nacionalizmust, imperializmus-ellenességet hirdetett, új, sajátos történelmi-politikai alakzatba forrasztva az említett célokat (Laclau 1987: 142).

Steve Stein az argentin s egyáltalán a latin-amerikai populizmusokat „több társadalmi osztályt egyesítő, hierarchikus és autoritárius szerkezetű, nacionalista és kvázi-korporativista ideológiájú” mozgalommá jellemezte. Közös lényegük „a tekintélyes vezető hű követőivel összekötő egyéni, személyes kapcsolat. A populizmus elsősorban a gyors urbanizációval együtt járó társadalmi eltömegesedés kísérőjelensége” (Stein 1987: 133). Ideológiája bármennyire is erősítette a tömegek közéleti aktivitását, a demokrácia paternalista formáinak kedvezett. A populizmus enyhítette a meglévő társadalmi szerkezetet feszítő nyomást, a hagyományos patrónus–kliens vonalak mentén rendezte a konfliktusokat és hatékonyan védelmezte a nem forradalmi néptömegek érdekeit.

Egy másik megközelítés szerint a populista mozgalmak Latin-Amerikában a későn iparosodó társadalmak nacionalista választását jelentették a külföldi befolyás növekedésére. Ott jöhettek ezek létre, ahol az uralkodó csoportokon belüli hasadás nyomán az elit egyik-másik frakciója az alsóbb néprétegekhez fordult támogatásért. Mindazonáltal – habár e politikusok status quo-ellenes ideológiákat fogalmaztak meg – a populizmus nem törekedett arra, hogy a megcélzott rétegeket a hatalom közelébe engedje, így valójában még sikere esetén sem fenyegette a status quo-t (Nash–Corradi–Spalding 1977: 228–229). A „nemzeti fejlődés” gondolatának hangoztatása elfedte a különbségeket a „developmentalizmus” és a demokrácia között, és politikai megvalósítása kiterjesztette az állam szerepét a források allokációjában (Mendes 1977: 20).

Robert Dix a latin-amerikai populizmusok két típusát: az *autoritárius* és a *demokratikus* populizmust különböztette meg, s az alábbi táblázatban összefoglalt jellegzetességek alapján különítette el őket egymástól.

A latin-amerikai populizmusok típusai

Ismérvek	Autoritárius	Demokratikus
vezetés	főként katonai, és felső-középosztályi háttérű vezetők	főként jogászok, tanárok, értelmiségiek
támogatói kör	„alakítható” tömegek, katonák, tulajdonos polgárság	szervezett munkásság, parasztok, alsó-középosztály
ideológia	diffúz	viszonylag konkrét
program	nem lényeges; csak kevésbé antiimperialista	lényegesebb, gazdaságilag nacionalista jellegű
szervezet	lazán szervezett	jól artikulált
vezetési stílus	a vezető mitoszán alapszik	a vezetői mítosz vezetői rutinná alakul át

Forrás: Dix (1985: 47)

Hogy azonban a fenti táblázatba foglalt vonatkoztatási keret mennyire csupán ideáltipikusan értelmezhető, arra épp a peronizmus mutat példát, amely – Dix törekvése ellenére – nem illeszthető be egyik kategóriarendszerbe sem. A vezetők társadalmi háttere, az ideológia jellegzetességei, a szervezeti felépítés és a vezetési stílus a peronizmust az autoritárius populizmusokkal rokonítják, de a társadalmi támogatottság, valamint a (főleg kezdetben) antiimperialista program a demokratikus populizmus ismérveivel tesz hasonlatossá. Éppen a szerző mutat rá arra, hogy az argentin kongresszusba delegált peronista politikusok 32 százaléka kifejezetten munkásosztályi háttérű volt (Dix 1985: 34).

Mivel a populizmus Argentínában a tömegeknek a politikába való „beemelésével” demokráciapótló funkciót töltött be, a „demokratikus populizmus” fogalma önmagában is ellentmondásosnak tűnik. A populizmus a demokrácia alternatívája lehet annyiban, amennyiben kiszélesíti a politikai osztályt és a tömegek közvetlen politikai részvételére apellál; mindamelllett ez az eljárás inkább indirekt kooptációs jellegű, amely a közvetlen részvételi formákat egy korporatív típusú politikai rendszerbe csatornázza be. Habár bizonyos típusú populista kezdeményezésekre – mint az amerikai Néppárt (Hicks 1931), vagy Magyarországon az induló Magyar Demokrata Fórum (Bozóki 1990) – ráilleszhető a „demokratikus populizmus” fogalma, általában a különböző populizmusokat éppen a demokratikus és autoritárius jegyek nehezen kibogozható keveredése jellemzi.

A populizmus bármennyire is hierarchikus és korporatista jellegű volt, *különbözött az európai fasizmustól*. Mint arra többen rámutattak, amíg a peronizmus a munkásosztályt és a nemzeti újburzsoáziát sorakoztatta fel maga mögött, addig az európai fasizmus társadalmi bázisa elsősorban az alsó-középosztály, legfőbb ellensége pedig a munkásmozgalom volt (Lipset 1960: 170–173; Waisman 1989: 71). A peronizmus hidat képezett a város és a vidék között, egyaránt tagadva a városi tömegek „politikai névtelenségét” és a vidék tradicionális elmaradottságát. Az eltömegesedésre adott korai politikai válaszával mintegy „elébe ment” az alsóbb társadalmi csoportok politikai

igényeinek (Henessy 1969: 31–32), ezáltal lefékezte önálló szerveződések folyamatát. Ily módon a peronizmus sajátos latin-amerikai alternatíváját jelentette mind a fasizmusnak, mind pedig az európai típusú szocialista munkásmozgalomnak. Képes volt ugyanis arra a paradoxonra, hogy egyszerre mobilizálja és depolitizálja az alsóbb osztályokat (Germani 1978: 229). Az osztálybázis különbségein túl a peronizmus a hadsereghez, az egyházhoz és a technológiai fejlesztéshez való viszonyában is különbözött az európai fasizmusoktól. A peronista politika nem folyamodott a rasszizmushoz, sőt Perón nem egyszer védelmébe vette az etnikai kisebbségeket egyes városi, felső-középosztályi politikai törekvésekkel szemben (Silvert 1970: 446). A peronizmus nem tudta teljesen kontrollálni a társadalmat, még annyira sem, mint az olasz fasizmus; egy populista rendszer – lényegéből adódóan – korporatívív lehet, de totalitárius nem. Habár erősen korlátozta, mégsem szüntette meg a munkások autonómiáját. Végül, a Perón vezette Argentína – szemben Mussolini Olaszországával – soha nem törekedett háborúra (Wynia 1986: 66–69). Perón meg volt győződve arról, hogy a háború hosszabb távon megosztja a társadalmat, s populista politikáját így alapjaiban rendítheti meg.

3. POPULIZMUS MAGYARORSZÁGON

A magyar társadalom fejlődését a kívülről és belülről indukált, megkésett modernizáció jellemezte. A 19. század derekán kirobbant magyar forradalmat széttűzták, a nemzeti függetlenség ügye kudarcba fulladt; Magyarország először a Habsburg Császárság része volt, később, az osztrákokkal történt 1867-es kiegyezés után az Osztrák-Magyar Monarchia Ausztriával egyenrangú tagjává lépett elő. Az 1867 és 1914 közötti időszakban rohamos gazdasági fejlődés vette kezdetét, kiépült az ország vasúti hálózata, és a főváros, Budapest európai nagyvárossá vált. Az országban letelepülő német és cseh szakmunkások, valamint a Galíciából bevándorló zsidó kereskedők jelentős szerepet játszottak a gazdasági kibontakozásban. Kialakulóban volt a városi-polgári Magyarország, melynek tündöklése kiáltó ellentétben állt a vidéki parasztság elmaradottságával. Mindazonáltal az úri-nemesi és a születő polgári társadalom viszonyában továbbra is az előbbi játszott a meghatározó szerepet; nem a nemesség polgárosodott, hanem habitusában a vékony polgári réteg alkalmazkodott a nemességhez (Erdei: 1943). A magyarsághoz való asszimilálódás a dzsentrí középosztálynak, mint rendnek értékeihez és magatartásához való asszimilálódást jelentette. A polgárosodás, a kapitalizálódás és a modernitás így a magyarság „organikusan” kifejlődött karakterével szemben fogalmazódott meg: akik a magyarság értékeit megfogalmazták, sokszor a polgári-európai értékekkel szembeállítva védelmezték azokat. A 19. század első felének reformkorszakában kidolgozott „*haza és haladás*” programjának két eleme végzetesen szembefordít-

hatóvá vált egymással. Az „igaz hazafi” gyanakvással figyelte a „zsidó” kapitalizmust, a gyarapodó tőkésosztály viszont csekély érdeklődést tanúsított a nemzeti függetlenség kérdése iránt. Budapest Párizst utánozta, és kozmopolita világvárosi hangulata egyre idegenebbé vált az általa provinciálisnak tekintett, elmaradott vidék közegében.

Az első világháború és tragikus befejeződése – melynek következtében Magyarország területének kétharmadát elveszítette – mélységesen megrázta az egész társadalmat. A világháború egyébként is szerte Európában véget vetett a liberalizmus és a konzervativizmus korábbi hegemoniájának; új, kollektivistá ideológiák léptek a színre (nemegyszer ki is szorítva elődeiket): a *nacionalizmus* és a *szocializmus*. A totalitárius rendszerek keletkezése sem érthető meg a világháború kataklizmája nélkül.

Az első jelentős magyar populista ideológus, Szabó Dezső is az „individualizmus csődjeként” értékelte a háború kitörését; szerinte a liberalizmus bűnös volt abban, hogy elhanyagolta a társadalom kollektív identitását, s ennek büntetése lett a háború (Szabó 1914). A Horthy-rezsim azonban – a peronizmussal ellentétben – nem volt képes és nem is állt szándékában, hogy bevonja politikájába az antiliberális irányultságú demokratikus erőket. A magyar társadalom politikailag artikulált része kettészakadt: a domináns „neobarokk” nemzeti-történelmi társadalom mellett létezett a kapitalizálódással létrejött, gyengébb polgári társadalom. Ezek alatt helyezkedett el a társadalom politikai képviselő nélkül maradt vidéki, iskolázatlan, az úri és polgári politika által egyaránt lenézett nagy tömeg: a parasztság (Erdei 1943).

Az 1920-as években a magyar népi mozgalom ideológusai felismerték, hogy *egyesíteni kell a nemzeti és társadalmi radikalizmust*. Szerintük a két forradalmi kísérlet (az 1918-as polgári és az 1919-es bolsevik) azért vallott kudarcot, mert csupán szociális értelemben volt radikális; s a társadalmi elnyomás elleni emancipációs mozgalmak csak akkor kaphatnak megint erőre, ha nyitni tudnak a nemzet, helyesebben a nép felé. A megújulásnak a népből, annak is a társadalom alá szorított paraszti tömegeiből kell jönnie; belőlük kell megteremtteni a magyar középosztályt (mert a létező középosztály idegen eredetű), és ez az új, népi elkötelezettségű középosztály lesz majd a szociális átalakulás zászlóvivője. A parasztság azonos a néppel, a népnek pedig eggyé kell válnia a nemzettel. Ezt a programot Szabó Dezső vázolta fel az 1920-as évek elején az *Új magyar ideológia felé* című cikksorozatában (Szabó 1923).

Szabó Dezső, Németh László és Illyés Gyula társaiból és követőiből rekrutálódott a „népi mozgalom”, amely – bár voltak paraszti származású tagjai – egy *középosztályi értelmiségi csoportosulás* mozgalma marad. Az 1930-as évek népi fróji voltak a „magyar narodnyikok”, akik 19. századi orosz elődeikhez hasonlóan elsőrendű feladatuknak tekintették, hogy a „nép közé járjanak” és valóságfeltáró szociográfiákban

tegyenek tanúságot a magyar parasztság sorsáról: az apadó népességről, a vallási szekták terjedéséről, a szegénységről és a földkérdésről. Úgy vélték, hogy a kegyetlen paraszti valóság nyílt, őszinte bemutatásával közvetlen politikai hatást érhetnek el: a kormánypolitika reformirányú megváltozását (Némedi 1985). Szándékuk illuzórikusnak bizonyult, jóllehet a népi írók többször személyesen is próbáltak nyomást gyakorolni a hatalmi körök képviselőire. Később néhányan közülük a politikai szélsőjobboldal, míg mások a szélsőbaloldal (az illegális kommunista párt) felé tolódtak; de az írócsoport magva együtt maradt és 1938-ban megalapította a *Nemzeti Parasztpártot*. Ez a párt azonban – intellektuális jellege miatt – sohasem vált igazán befolyásos tényezővé, és 1945 után a kommunisták „társutasának”, szorosan együttműködő szövetségésének bizonyult.

A népi írók mozgalmának bírálói szerint a kezdeményezés inkább *völkisch*nek, semmint populistának tekinthető, amely a német nácizmus árnyékában az antiszemitizmusnak tett szolgálatot (Ignotus 1936a; Tamás 1992). A mozgalommal rokonszenvezők viszont a kezdeményezés *plebejus, radikális-demokratikus* jellegét hangsúlyozták, kiemelve szociális érzékenységét (Borbándi 1983; Gombos 1989; Gyurác 1992). Mivel e tanulmánynak nem célja a „népi-urbánus” viták részletes tárgyalása (lásd erről: Nagy 1990), a következőkben csak a populizmus természetéhez kapcsolódó problémákra térek ki.

A fő kérdés a politikai demokrácia és a társadalmi reformok együvé tartozása, illetve szétválaszthatósága körül forgott. Lehetséges-e társadalmi egyenlőség demokrácia nélkül? Elfogadhatók-e egy tekintélyelvű rendszer szociális reformra irányuló szándékai? Azok, akik a demokratikus *baloldal-jobboldal* dichotómiájában gondolkodtak, elutasították a rezsím képviselőivel való együttműködést, mondván: „személyi szabadság nélkül sem népi önkormányzat, sem szociális haladás nem képzelhető” (Ignotus 1936b). A népiek koordinátarendszerének fő tengelyét azonban nem a bal–jobb, hanem a társadalmi értelemben vett *fent és lent* problematikája alkotta, s egy vertikális osztályszövetség lehetőségeit keresve inkább hajlottak a hatalmi elittel való kompromisszumra, mint az általuk doktrinérnek nevezett urbánusok (Bozóki 1988). Meg voltak győződve arról, hogy a népet mindenekelőtt „fel kell emelni” alávetett állapotából, s az „oldal-dinamikát” tükröző ideológiai kérdések e feladathoz képest másodlagosak. Bár vannak olyan elemzések, amelyek élesen elválasztják egymástól a jobboldali és baloldali populizmusokat (Perecz 1992), a populizmusra mindenekelőtt e dichotómia tagadása, a baloldaliság és jobboldaliság elemeinek keveredése jellemző. Még a dominánsan baloldali populista érvelésben is föllelhetők a nemzetre hivatkozások, csakúgy, mint a dominánsan jobboldali populista retorikában a szociális szempontok.

Miközben a magyar népi írói mozgalom az egyik legfontosabb feladatnak a *parasztkérdés* megoldását tekintette, ambivalens álláspontot foglalt el a parasztság polgárosodását illetően. A társadalmi

demokratizáció igénye mellett, romantikus módon, konzerválni akarta a paraszti életforma bizonyos jegyeit, sőt erre kívánta alapozni a nyugat-európainál „mélyebb” – egyszerre magyar és szociális – demokráciát (Szalai 1987). A nemzeti, illetve a szociális nézőpont előtérbe állítása jelölte ki a mozgalom több képviselőjének későbbi útját a politikai szélsőségek felé. Kelet-Európában jellemző volt, hogy a populista mozgalmakat a fasiszta-fasisztoid és a kommunista csoportok nagyobb szimpátiával fogadták, mint a liberálisok, a szociáldemokraták és a hatalmon lévő nemzeti konzervatívok, amelyek többnyire idegenkedtek tőlük. A kommunisták számára a népi mozgalom lehetőséget kínált a munkásosztály és a parasztság leendő szövetségének kibontakozására a lenini forradalmi stratégia és szövetségi politika jegyében. A fasiszták pedig úgy tekintettek a népiekre, mint az agrártársadalmak jobboldali mozgalmi örökségének természetes folytatóira, akik a parasztság idealizálása révén szembefordulnak a nagyvárosi kozmopolita életformát szimbolizáló idegenekkel, különösen pedig a zsidókkal (Ionescu 1969: 117). Ugyanakkor a magyar szélsőjobboldal azon az alapon támatta a népi írói mozgalmat – ez jól jellemezte viszonyukat –, hogy az a földreform és a nagybirtok kérdésének előtérbe állításával a zsidókérdésről akarja elterelni a figyelmet. Ezzel szemben a népiek többsége – akik a szociális reformokat nem a „fajvédelem” keretében értelmezték – a szélsőjobboldalt ítélte meg úgy, mint amely a zsidókérdés hangoztatásával akarja háttérbe szorítani a valóban fontos kérdést: a földreform ügyét (Bibó 1986: 307).

A két világháború közötti Magyarországon azért nem jöhetett létre populista jellegű kormánypolitika, mert 1. a kormányzat – leszámítva Gömbös Gyula miniszterelnökségének időszakát, amely verbálisan alsóközéposztályi érdekeket is képviselt – nem mutatott hajlandóságot az alulról jövő tömegigények felkarolására; 2. a növekvő szociális feszültségek következtében elindult népi elégedetlenségnek szélsőséges politikai erők próbáltak hangot adni, amelyek azonban túl radikálisak voltak ahhoz, hogy közreműködésükkel széles társadalmi koalíció szerveződjen; 3. a középosztály vékony és gyenge volt: nemzeti érzelmű többsége kiegyezett a Horthy-rezsimmel, polgári csoportjai pedig jórészt zsidó származásuk miatt defenzívába kényszerültek a rendszer képviselőivel szemben, és elszigeteltségük miatt ők sem tudtak széles társadalmi koalíciót kiépíteni; végül 4. a parasztság – társadalom alatti helyzeténél fogva – önjelétől képtelen volt saját érdekeit politikailag kifejezni és politikai szövetségeket kötni más társadalmi csoportokkal. A népi írók tevékenységükkel ezt a társadalmi szakadékot próbálták áthidalni, de maguk is korlátozott hatókörűnek bizonyultak: sem a Horthy-rendszer politikai osztályát, sem a rendszerrel kiegyezett nemzeti középosztályi csoportokat, sem az elszigetelt polgári rétegeket, sem pedig a megcélzott parasztságot nem tudták politikailag mozgósítani, így szociografikus műveik funkciója is elsősorban a társadalmi lelkiismeret ébrentartására korlátozódott.

A második világháborúban elszenvedett vereség, s az azt követő, tiszavirág életű demokrácia, valamint az 1948-as kommunista fordulat gyökeresen átalakította a magyar társadalom szerkezetét. Az úri uralkodó elitet elsöpörték, a polgári középosztály nagy része elpusztult a háborúban. A negyvenes években tömegével vándoroltak ki mindkét rétegből. Az 1945-ös földreformmal több mint egymillió paraszt jutott földhöz, melyet később erőszakosan kolhozosítottak. A vidéki nincstelenek nagyobb részét felszippantotta az erőltetett iparosítás. A forradalom utáni megtorlásokat követően, az 1960-as években útjára indult, Kádár János nevével fémjelzett konszolidációs, reformista politika „puha diktatúrája” hozzásegítette az országot, hogy megeméssze a negyvenes–ötvenes évek megrázkódtatásait. A népi írók által felvetett kérdések (nagybirtok, földkérdés, agrárszegénység) jó részt idejétműlttá váltak.

A népi gondolat azonban *kulturális formában*, az irodalomhoz kapcsolódva tovább élt, és a nyugati modernizáció, valamint a fogyasztói társadalom kritikájával a reform ellenzőinek tett szolgálatot. Ugyanakkor, a hetvenes évektől kezdve szerepet játszott a nemzeti hagyományok újjáélesztésében is, és – új elemként – napirendre tűzte a határokon túl élő magyar kisebbség problémáját. Ezzel a populista kulturális örökséget egyszerre igyekezett nemzetivé tenni és fenntartani a korábban más jelentéssel bíró „harmadik út” gondolatát, egyaránt szembefordulva a nyugati liberális kapitalizmussal és a keleti internacionalista kommunizmussal. A népiek mindkettőben közösnek találták a nemzetköziséget, és – az újbaloldalhoz hasonlóan – egyaránt elítélték a nyugati multinacionális konszernnek gazdasági befolyását és a szovjet típusú rendszer hatalmi monopóliumát. Ezeket egyformán idegen elnyomás-ként értékelték. A népi eszme újjáéledését az Aczél György nevéhez kötődő kommunista kultúrpolitika az ugyancsak az 1970-es években színre lépő ellenzéki–félellenzéki kezdeményezések megosztására igyekezett felhasználni, azt sugallva, hogy a kétféle – a nyugatos és a népi – rendszerkritikának nem lehet közös platformja, hiszen az „urbánusok” zsidók, a „népiek” pedig nem. Ez a suttogó propaganda, amelyet a rendszerváltás idején éppen a népiek hangosítottak fel (Csurka 1991; Csoóri 1991), újból politikai kérdéssé emelte az antiszemitizmust és a zsidó–nem zsidó „ellentétet”. Az ifjabb generációk tagjai, akik a Kádár-rendszer szelárnyékában nőttek fel – és a „zsidókérdést”, az egész „népi–urbánus” ellentétet mint letűnt anakronizmust csak a történelemkönyvek lapjairól ismerték (Népiek 1989) –, értetlenül szemlélték az eseményeket.

A nyolcvanas évek második felére, az értelmiség és a társadalom pluralizálódásával a népi indíttatású kultúrkritika helyébe a *politikai* mozgalmatszervezés lépett (Agócs–Medvigy 1991), s az 1987 szeptemberében laza szellemi társulásként Lakiteleken létrejött Magyar Demokrata Fórum egy évre rá politikai szervezetté alakult át. Nem fogadva el „sem a kormánypártiság, sem az ellenzékiiség címkeit és választási kényszerét” (MDF Alapítólevél, 1988), a Fórum kezdetben

nem pártszerűen, mégis széles csoportokat átfogó gyűjtőpártként tevékenykedett. A populista gondolkodás kilépett tisztán kulturális formáiból és ismét megjelent a politikai porondon. Olyan történelmi körülmények között, amikor hatása sokkal nagyobb lehetett az egykori Nemzeti Parasztpárt befolyásánál. A korábbi szovjet elnyomás megszűnése, a nemzeti szuverenitás visszaszerzése, a Kádár-korszak látzólagos „osztálynékülisége”, a jóléti társadalom utáni vágyakozás, valamint az új politikai eszmék hiánya – mind azt a feltételezést látszott erősíteni, hogy bekövetkezhet a populizmus reneszánsza.

A népi írók e kései örökösének antikapitalizmusa azonban ekkorra már szembekerült a magyar társadalom többségének polgárosodó törekvéseivel. Az általuk megjelenített populista reminiscenciákból – a gazdasági demokrácia és a szociális biztonság követelése mellett (MDF 1989) – egyre inkább csak a romanticizmus, a hagyományőrzés, a moralizálás és a nacionalizmus maradt. A „harmadikutas” politika kezdetben baloldali retorikát használó hívei ezért a választási siker érdekében éppen azokkal az autentikusan jobbközépi úri-konzervatív politikussal kötöttek szövetséget, akiknek elődei annak idején ellenfélként álltak szemben a harmincas évek népi értelmiségével (Bozóki 1992; Radnóti 1992). Szövetségük közös nevezője a népi radikalizmustól elszakított *nemzeti kérdés* lett. A populizmussal szakítani látszó politikai váltás – a „nyugodt erő” középrétegeket sikerrel elérő mérsékelt üzenetével párosulva – a párttá szerveződő MDF választási győzelmét hozta, s a párt elnöke, a konzervatív Antall József lett a miniszterelnök. Bár a konzervatívok és a populisták nemzetfelfogása eredetileg különbözött – a konzervatívok történeti államnemzetben, a populisták pedig kultúrnemzetben gondolkodtak –, az állam erkölcsi felfogása mégis egymáshoz közelítette őket. Arra törekedtek, hogy a teljes jobboldalt (a centrumtól a szélsőségekig) egyetlen nagy gyűjtőpártban jelenítsék meg, de együttműködésük nem bizonyult tartósnak.

A gazdasági átalakulás nehézségei, a növekvő munkanélküliség és a középosztály egy részének lecsúszása ismét felerősítette a szociális elégedetlenséget. Az „igazságtételi”, a kárpótlási és egyházi vagyonszámadási törvénytervezetek vitái nyomán felerősödő radikalizmus hangja elnyomta a „nyugodt erőt” képviselő mérsékeltékét. Ezt a pillanatot használta ki Csurka István és az általa szervezett *Magyar Út* mozgalom arra, hogy 1992 augusztusában szélsőjobboldali szellemű támadást indítson pártjának kormánypolitikusai – és rajtuk keresztül a demokratikus rendszer – ellen, az MDF történetének legsúlyosabb válságát idézve elő. Kiáltványában Csurka arra szólította fel az MDF „népnemzeti” (valójában szélsőjobboldali) szárnyát, hogy távolítsa el a „paktumpolitikát” folytató „liberális” Antall-kormányt, vagy legalábbis szorítsa rá arra, hogy a politikai konfliktusokat ne kompromisszumokkal, hanem erővel oldja meg. A dolgot az nyelvhasználatában leplezetlenül alkalmazta a náci ideológia egyes újrakódolhatóan terminusait, mint például az élettér (Lebensraum) fogalmát, vagy a

lakosság „genetikai romlásának” etnikai keveredésre visszavezetett magyarázatát. A szerző egy összeesküvés-elmélet keretében magyarázta a „magyar sorskérdések” megoldatlanságát, amely szerint az ellenzéki pártokkal összefonódott nyugati liberális pénzügyi körök, zsidóságuk okán, a kommunista nómenklatúra menedzserekké átvedlett képviselőit finanszírozzák. Közös vonásuk abban áll, hogy – szemben az újjáteremtendő „népi gyökerű nemzeti középosztállyal” – a magyarságtól *idegenek*, ezért a magyarság problémáját ha akarnák sem érthetnék meg. Mindez pedig felmenti a „népnemzeti” erőket a kompromisszumkeresés kényszere alól (Csurka 1992a).

E javaslatok azonban nem nyerték meg a magyar középosztályt, melynek szemében a polgári jólét értékei sokkal népszerűbbek, mint a *Magyar Út* elzárkózó, bűnbakkereső szemlélete. Későbbi írásában Csurka már nem annyira a nemzeti középosztály megteremtésére hívott fel, hanem a lecsúszottak és szegények „keserű hátországához” fordult (Csurka 1992b). Ezzel pedig a Szabó Dezső-i középosztályi populizmustól a népi írók „underclass” törekvésű populizmusához igyekezett visszatérni. Habár pontosan érzékelte a magyar társadalom növekvő egyenlőtlenségeit, tévedett, amikor azt hitte, hogy a margóra szorult rétegeket az elitellenességre és a nacionalizmusra hivatkozva mozgósítani tudja. Csurka a szélsőjobboldali radikalizmus csapdájába esett: ő lett a magyar Le Pen. Újabb írásaiban a radikális antikommunizmustól (Csurka 1993a) a liberalizmus átfogó, kombattáns bírálataig jutott el (Csurka 1993b).

A valódi populista politika a létező társadalmi feszültségekre megvalósítható (vagy legalábbis hihető) politikai alternatívát kíván kidolgozni, nem pedig egy elképzelt politikai ideálhoz kívánja alakítani a létező népet. Adottságai ellenére Csuskából azért nem lehetett populista politikus, mert a népre hivatkozó programja megvalósításához hiányoztak egy „argentin típusú” populista politika előfeltételei. A magyarországi munkanélküliek derékhatát nem a szakképzett, hanem a képzetlenebb, s ezért jóval hátrányosabb helyzetű rétegek adják. Argentínában a tömeges, mobil, szakképzett bevándorló (és más) csoportok kollektív fellépésének eredményeként jöhetett létre populista kormánypolitika. Magyarországon viszont az ezzel ekvivalens csoportok nem kollektív politikai érdekérvényesítésben gondolkodtak, hanem egyéni stratégiákra, illetve (kevésbé tipikusan) gazdasági érdekvédelemre törekedtek; a kilátástalan helyzetbe kerülő idősebb, szakképzetlen leszakadók pedig többnyire a politikai intézményrendszer egészétől is elfordultak.

Mindezekon túl: a sikeres populista politikusok népszerűek, közérthetőek, és főként politikailag követhetőek az általuk megcélzott tömegben. Általában azt mondják, amit az emberek hallani szeretnének: ehhez viszont hajlékonyságra, pragmatizmusra van szükségük. Csurka azonban – noha társadalmi diagnózisa populáris volt – politikai céljaiban a meghatározó rétegek számára túl radikálisnak, sőt messi-

anisztikusnak tűnt, ami riasztónak bizonyult. Üzenete ezért nem nyitott és befogadó, hanem elszigetelő és kirekesztő jellegű maradt.

Mind stílusát, mind politikai taktikáját tekintve a populista politikusok közé számít Torgyán József, a Független Kisgazdapárt elnöke. Noha Torgyán kiváló szónok és a szó valódi értelmében vett demagóg, aki érti a „low speech” minden csínját-bínját, viszonylagos sikertelenségének oka éppen ellenkező előjelű: nem rendelkezik politikai stratégiával. Egyetlen célja, hogy mindenáron követőket szerezzen (Tarján 1991), s koncepció hiányában túlzó ígéretei gyakran nevetségességbe fulladnak. Pártja igazi „nosztalgiapárt”, amely az iskolázatlan, idős vidéki lakosságon és a jól körülhatárolható gazdálkodó paraszti rétegeken kívül képtelen más társadalmi csoportokból kellő számú támogatót találni. A pártvezér színészű felesége által létrehozni szándékozott „Torgyán-párttal”, valamint az önmagát „népképviselőnek” nevező Maczó Ágnes előtérbe állításával (Maczó 1991) Torgyán József kísértetiesen hasonló módszerekkel igyekszik kibővíteni választói bázisát, mint ahogy azt Perón elnök a negyvenes évek Argentínájában tette. Lehetőségei azonban jóval behatároltabbak.

Magyarországon a *szakszervezetek* által szervezett sztrájkok csak kevés embert mozgattak meg, és a legutóbbi időkig nem voltak képesek megrendíteni a kormánypolitikát. A szakszervezeti érdekképviselet utáni igény azonban újra növekvőben van. Bár mutatnak jelek arra, hogy a legerősebb szakszervezet szívesen használja a populista politikai eszköztárba tartozó elemeket (a nehezen konkretizálható „igazságosság”-értékek más társadalmi értékek elé helyezése, politikai demagógia stb.), önmagában ez mégsem populizmus, hiszen soraikban mind az elitellenesség, mind a demokratikus intézményrendszer megkérdőjelezése, mind pedig az önálló politikai szerepvállalás igénye korlátozott. Inkább arra törekednek, hogy: 1. gazdasági téren megfelelő tárgyalási pozíciókhoz jussanak a munkaadókkal és a kormánnyal folytatott egyezkedésben; 2. politikai téren pedig befolyásra tegyenek szert a baloldali pártokban, különösen az MSZP-ben. Önmagában a demagógia nem azonosítható a populizmussal, bár kétségkívül része annak. Lehet olyan követeléseket is demagóg módon megfogalmazni, amelyek tartalmilag vagy lehetséges következményeiket tekintve nem sorolhatók a populista politika körébe.

Bizonyos fokig a populizmus tábort erősítik azok a csoportok, amelyek csalódtak a rendszerváltozásban (Bozóki-Sükösd 1992) s ezért „a rendszerváltás következetes végigvételét”, azaz elitváltást, „második” vagy „permanens” forradalmat követelnek (Fehér-Heller 1992), illetve a privatizáció erőteljes állami kontrollját. E heterogén társaságba tartoznak Csurka Magyar Igazság és Élet Pártján kívül egyes kisgazdacsoportok, a Magyar Piacpárt tagjai, egykori ötvenhatosok és politikai foglyok, valamikori krassóisták és azok a csoportok, amelyek elégedetlenek a kárpótlással vagy támadják az alkotmánybírósságot igazságtételi elképzelésük hatálytalanítása miatt. Ugyanitt említhetők azok is, akik szerint a forradalom „elhervadt”, az eredeti

célokat elárulták, s a pártok „paktumpolitikája” helyett széles, morális alapú nemzeti összefogásra van szükség (lásd ehhez Bíró 1993; Pozsgay 1993). E csoportok reprezentatív találkozására 1993 augusztusában került sor Balatonszárszón, az antiliberalizmus jegyében (lásd *Szárszó Fórum* 1993). Az itt elhangzott felszólalások azt jelezték, hogy a népnemzetiek és a nemzeti konzervatívok 1989 végén kötött koalíciója felbomlóban van (Bayer 1993). Az intézményellenes érvelés hasonló, de a retorika a civil társadalom fogalomkészletét használja, a „Társadalmi Érdekegyeztető Tanács”, a „Szellemi–Erkölcsei Parlament”, vagy a „Polgári Mozgalom a Köztársaságért” nevű szerveződések esetében. E csoportokban megjelenik a populista politikával szinte mindig együtt járó gazdasági nacionalizmus is: többnyire ők azok, akik helytelenítik és ezért korlátozni kívánják a külföldi tőke beáramlását, vagy megtiltani a külföldiek földvásárlását.

Sok szempontból „underclass” populista kísérletnek tekinthető a *Létminimum Alatt Élők Társaságának* (LAÉT) 1992 végi kezdeményezése, mert követeléseit támogatására a szegényrétegeken túlmutató, osztályhatárokat átmetsző társadalmi koalíció létrehozására törekedett. A Társaság először éhségstrájkot szervezett a kormány antiszociális politikája ellen, majd százezer aláírást gyűjtött annak érdekében, hogy népszavazáson döntsenek a demokratikusan választott országgyűlés feloszlatásáról a választási ciklus lejárta előtt. Ez az alulról indult kezdeményezés eredményesen aknáztta ki a parlamenttel és a pártokkal szemben megnyilvánuló általános elégedetlenséget, és képes volt arra, hogy az indulatokat az egész politikai elit ellen fordítsa. A népszavazást nem tartották meg, így a társadalom valódi véleménye ismeretlen maradt. Mindazonáltal, amikor a kezdeményezést az alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősítette, nem indultak széles körű tiltakozó akciók, ami azt valószínűsíti, hogy a LAÉT nem egy potenciális osztályszövetség érdekeinek, hanem kizárólag a legszegényebb rétegek frusztrációjának adott hangot.

Az új magyar demokratikus rendszer egyes rétegeknél megnyilvánuló legitimitációs deficitje (Kis 1992) ellenére akár a nemzeti (dominánsan jobboldali), akár a szociális (dominánsan baloldali) irányból induló *populista politika esélyei korlátozottak*. Ennek okai egyrészt a múlt örökségére, másrészt az általánosabb gazdasági és politikai sajátosságokra vezethetők vissza:

Ami a történelmi örökséget illeti, az alábbi momentumokat tartom lényegesnek:

– A Kádár-rendszerben a társadalom többsége individualista túlélési stratégiákat követett, s ezek elsajátítása révén mind felvértezettebbé vált a politikai demagógiával szemben.

– A romló életkörülmények ellenére, viszonylag korlátozott azoknak a politikailag nem közömbös rétegeknek a nagysága, amelyeknek semmi vesztenivalójuk nincs, ezért a többség nem támogatja az ilyen politikai kezdeményezéseket.

– A népre és a társadalmi igazságosságra hivatkozó politikák Magyarországon szélsőséges formákban (fasizmus, kommunizmus) korábban már megjelentek, és a társadalomnak súlyos károkat, több évtizedes elmaradottságot okoztak.

– A Kádár-korszak puha diktatúrája már megteremtette a patrónus–kliens szálakon futó informális érdekérvényesítés mindmáig működő mechanizmusait, amelyek keretei között sokak számára rövid távon kompenzálhatónak tűnnek a gazdasági átalakulásból fakadó veszteségek.

– A kommunista uralom első éveiben a magyar társadalomnak alkalmá volt megismerni a „személyi kultusz” hátrányait, s az emberek szkeptikusak a politikai perszonalizmussal szemben.

Az általánosabb gazdasági és politikai okok közül fontosnak tartom a következőket:

– Az ország kis mérete és a világgazdaságtól való függősége korlátokat szab a populizmussal rendszerint együtt járó gazdasági nacionalizmusnak.

– A nyugati jóléti demokráciának a magyar társadalom széles tömegei szemében nincs alternatívája.

– A magyar társadalomban nem tapasztalható tömegmértetű ellen-szenv a nyugati tőke beáramlásával szemben, az emberek inkább arra törekednek, hogy részesedjenek annak hasznából.

– A társadalmon belül igen befolyásos a demokratikus részvétel és az egyéni autonómia értékei mellett elkötelezett értelmiség.

– Meghatározó rétegek számára liberalizmus és demokrácia, kapitalizmus és demokrácia összetartozó (vagy legalábbis nehezen szétválasztható) fogalmaknak tűnnek, és hiányoznak a latin-amerikai populizmusokat életrehívó, egyszerre demokráciát és tekintélyelvű paternalizmust kívánó, egymással szövetkezni képes társadalmi csoportok.

– A populizmus ott jön létre, ahol számottevő társadalmi csoportok bizonyosak abban, hogy van mit elosztani, s ezért abban bíznak, hogy kizárólag a társadalmi újraelosztás belső arányainak megváltoztatásával kedvező helyzetbe kerülhetnek; Magyarországon azonban kevés jel mutat e hiedelem létezésére.

– A populizmus egyik jellegzetessége az állam döntőbírói szerepébe vetett bizalom, ám Magyarországon ez a bizalom s a belőle fakadó elvárások hiányoznak; s ha léteznének is, a gyenge és eladósodott magyar állam akkor sem tudna megfelelni ezeknek az elvárásoknak.

– Az a paradox helyzet állt elő, hogy a magyar társadalom viszonylag erős államellenessége nemcsak az új demokrácia hitelét rontja (demokrácia ugyanis nem létezhet elfogadott államhatalom nélkül), hanem útját állja a populizmus kialakulásának is.

A magyar társadalomban tehát nem annyira a populizmus és a populista politika térnyerése várható, mint inkább az, hogy az elszegényedő, leszakadó, elégedetlen csoportok kisebb részben a szélsőjob-

boldal, nagyobb részben azonban a szakszervezetekkel együttműködő szocialisták felé közelednek, így a baloldal–jobboldal elegyét képviselő, osztályhatárokat átmetsző populista politika helyett a jobban körülhatárolható, önálló karakterrel rendelkező csoportok befolyása növekedhet. A populista mobilizáció esélyeit csökkenti az a sajnálatos tény is, hogy az országban vannak olyan, a politikától elforduló, leszakadó, sőt „gettósodó” csoportok, amelyeket nem képes mozgósítani semmilyen politikai agitáció (így persze a populista sem).

A populizmus értelmezésének elméleti keretei

A három vizsgált ország fent elemzett mozgalmi, pártjai, személyiségei és politikái számos ponton meglepően hasonlítanak egymáshoz, miközben társadalmi környezetüket, történeti háttérüket, céljaikat és funkciójukat tekintve számottevően különböznek. Lehetséges-e, s ha igen, indokolt-e mindezeket közös néven populizmusként definiálni? Hogyan, milyen nézőpontokból, milyen fogalmi szinteken ragadhatók meg közös vonásaik?

A populizmus értelmezésében az ide vonatkozó irodalmat áttekintve ötféle szemléletet különböztetünk meg.

1. Az első szemlélet képviselői az *osztályelméletből* indulnak ki. Szerintük a populizmus mindig egy vagy több meghatározott osztály érdekeit fejezi ki, s ez egyaránt determinálja a mozgalmat és az ideológiát. Bármi legyen is a konkrét példa, a populizmusban mindig egy adott osztály képe jelenik meg. Oroszországban és Magyarországon a populizmus például egy értelmiségiek által kidolgozott paraszti ideológiához kapcsolódott. Az Egyesült Államokban a populizmus a városi élettel és a nagytőkével szembenálló vidéki kisbirtokos farmerek társadalmának volt politikai kifejeződése. Argentínában a populizmus egyrészt a marginális szektorokhoz kötődő kispolgárságnak, illetve annak a nemzeti burzsoáziának vált az ideológiai és politikai fegyverévé, amely mozgósítani próbálta a tömegeket a helyi nagybirtokosokkal és az imperializmussal szemben; másrészt viszont – a peronista periódusban – a belső migráció és a külső bevándorlás által formált városi proletariátus érdekeinek is megfogalmazója lett. Ez a megközelítés tehát a mozgalom ágenseinek osztályhelyzetét, társadalmi pozícióját veszi alapul.

Mint azonban Laclau rámutatott, a kizárólag osztályszempontú megközelítés azért problematikus, mert nem veszi figyelembe, hogy „a populizmus sajátja nem a populista mozgalmak osztályalapjain belül, hanem azokon kívülv keresendő” (Laclau 1977: 145). Az osztályelméletből kiinduló megközelítés gyümölcsöző lehet, ha a populista mozgalmak bázisáról, okainak és céljainak társadalmi háttéréből, vagy a közöttük levő különbségekről kell számot adnunk, ám keveset árul el ennek a változatos formákban megjelenő társadalmi jelenségnek a közös vonásairól. A populizmus többnyire a deklasszáldó,

frusztrált középosztályi csoportok érdekeit fejezi ki, vagy a társadalom alá szorított „underclass” rétegeket, amelyek nem bíznak már abban, hogy sorsukon saját erejükből változtatni tudnak, így az egalitárius eszmékre, az állami felelősségre és az egyszerű emberekben megtestesülő tradicionális erényekre hivatkoznak. Másfelől azonban – mint láttuk – a populizmusban megjelenhetnek a felfelé törekvő, de az elitbe be nem engedett nemzeti középosztály politikai igényei is. A jelenség összetettsége miatt az osztályelméletek használata mellett más megközelítésekre is szükség van.

2. A második szemléletet Laclau *elméleti nihilizmus*nak nevezi, de nevezhetjük *empiricizmus*nak is. Képviselői egyszerűen kiiktatják vagy zárójelbe teszik a „populizmus” általuk homályosnak tartott fogalmát, és használata helyett inkább konkrét elemzéseket végeznek a szóba jöhető mozgalmak jellegére vonatkozóan (lásd Minogue 1969). Mint Worsley kifejti, ezek a törekvések „korok, országok és kultúrák szerint nagyon is különböznek, ám van néhány olyan meghatározó jellegzetességük, mely indokoltá teszi, hogy elétréseik ellenére a »populizmus« kategóriájába soroljuk őket” (Worsley 1969: 219). Ilyen például a vezető–vezetett viszony, a mozgalmi célok stb. Mindazok a mozgalmak és politikai elképzelések, amelyek nem illeszthetők be egy-egy „tisztá” kategóriába (szocializmus, liberalizmus stb.), a „maradék elv” alapján így többnyire a populizmus címszó alá kerülnek. Ettől némiképp eltér az a vélemény, amely szindrómának tekint a populizmust, s ezen az alapon kérdőjelezi meg ideológiai jellegét (Wiles 1969: 166). E megközelítés előnye a nyitottság, a viszonylagos rugalmasság. Mégis, azok a kutatók, akik tudatosan elutasítják a populizmus fogalmi meghatározását, lemondanak arról, hogy a társadalomtudományok nyelvi eszközeinek segítségével találják meg és elemezzék a kérdéses mozgalmak közös vonásait.

3. A harmadik szemlélet követői *ideológiaelemzést* végeznek, ami – bár szerencsésen elkerüli az előbbi módszer buktatóit – leszűkíti a „populizmus” fogalmának jelentését, mindenekelőtt ideológiának, s nem mozgalomnak tekintve azt. Ebben a megközelítésben a populista ideológia legfőbb jellegzetessége a szembenállás a status quoval, a hagyományos politikai osztállyal szembeni bizalmatlanság, az osztályok helyett a népre hivatkozás, az antiintellektualizmus és így tovább” (Laclau 1977: 147). Ez a szemlélet éppen az ellenkezője a második pontban említettnek: nem vizsgálja a populista ideológiát képviselő konkrét mozgalmakat, és nem magyarázza a populista törekvéseknek az adott társadalmi viszonyok között játszott szerepét. A populizmust olyan eszmerendszernek tekint, amely kellően koherens ahhoz, hogy a doktrinális értelemben vett ideológia rangjára emelkedjék. A konkrét elemzések azonban általában arról győzik meg a populizmus kutatóit, hogy a legtöbb esetben egymásnak is ellentmondó populista tézisek összessége túlságosan heterogén ahhoz, hogy éppúgy ideológiának nevezhessék, mint a liberalizmus vagy a konzervativizmust. Némi túlzással szinte kizárólag az eklekticizmus te-

kinthető a populista ideológia egyetlen konstans, jellemző és nélkülözhetetlen elemének. Mondhatjuk például azt, hogy a populizmus a „társadalmi igazságosság” ideológiája – ám a konkrét elemzéseknél rögtön kitűnik, hogy az „igazságosság” nem önmagáért való, így definiálni sem lehet: konkrét tartalma „a nép”-nek aktuálisan tulajdonított vágyakban jelenik meg. Hasonlóképpen járunk az erkölcs és az erény fogalmaival is. A populizmus ideológiaként való felfogása – Herder nyomán – magukhoz a közösségekhez, pontosabban egy közösséghez, a néphez kötődik. Minden populizmusban megfigyelhető az a tendencia, amely a testvériség értékeit a szabadság fölé emeli. Isaiah Berlin megfogalmazása szerint a populista ideológia általános érvénnyel nem több, mint „egy csoporthoz vagy kultúrához tartozás önértékébe vetett hit” (idézi MacRae 1969: 156). Más szavakkal: a gyökértelenség elutasítása.

A populizmus egyik legszínvonalasabb ideológiai elemzését – az orosz példából kibontva – Andrzej Walicki adta, de arra a konklúzióra jutott, hogy a populizmus nem önálló ideológiaként, hanem a szocializmus egyik válfajaként értelmezendő (Walicki 1969: 139). Az ideológiaként felfogott populizmus azonban legfeljebb egyes régiókra illeszthető rá, átfogó magyarázóereje lényegesen gyengébb.

4. A negyedik szemléletet a populizmus *funkcionalista felfogásának* nevezhetjük. Követői szerint a populizmus abnormális jelenség, melyet a tradicionálisból az ipari társadalomba való átmenet folyamatainak aszinkronitása idéz elő. A populizmus akkor jelenik meg, amikor a szűk körű, elitista demokrácia a társadalom teljességét felölelő tömegdemokráciává alakul át. Azt is mondhatnánk: a populizmus a tömegdemokrácia „gyermekbetegsége”. A populizmus funkcionalista elemzői tehát tárgyukat a strukturális társadalmi változás átmeneti, történetileg korhoz kötött kísérőjelenségeként magyarázzák. Gino Germani az átmenet folyamatában három főbb változást különböztetett meg:

- módosul a társadalmi cselekvés jellege;
- az intézményesített hagyomány rendszere az intézményesített várakozás rendszerévé alakul át;
- a viszonylag differenciálatlan intézménykomplexum mindinkább differenciálódik és specializálódik (idézi Laclau 1977: 147).

A társadalmi aszinkronitást a sokszerű, radikális gazdasági, politikai változások teszik nyilvánvalóvá. Ilyen volt Amerikában az 1873 utáni váratlan recesszió, Argentínában a bevándorlás, a belső migráció és az 1929-es válság hatása. Magyarországon Trianon sokkja, vagy a diktatúra 1989-es bukása. A populizmus olyan helyzetekben jelenhet meg, amikor számottevő társadalmi csoportokat egyidejűleg negatív hatás ér, és közös érdeksérelmük azt az illúziót kelti bennük, hogy problémáik egyetlen, mindenkit egyformán pozitívan érintő politikával orvosolhatók. Egyes elemzők úgy vélik, a populizmus nem veszélyezteti a demokráciát, mert célja az elit kontrollja (Comisso et al. 1992: 53). Ám a populisták, miközben a hatalom ellenőrzéséről és

a nép organikus közösségeiről beszélnek, egyúttal magához az államhoz fordulnak, attól remélve megoldást. Mozgalmaik következménye szinte minden esetben az állami intervencionizmus növekedése volt.

A populizmus különböző funkciókat tölthet be az egyes társadalmakban: lehet funkcionális ekvivalense a korporatív fasizmusnak vagy az államszocializmusnak, mint ahogy vezethet belőle út a közvetlen demokrácia és a jóléti állam felé is. A populista mozgalmak közös vonása a képviselői demokrácia intézményeivel, s különösen a pártokkal szembeni bizalmatlanság. Miközben a populizmus látszólag „nagyobb” (mert közvetlen) demokráciára törekszik, a választott politikai testületek szerepét csökkenteni kívánja a korporációk jelentőségéhez képest. A képviselői demokrácia alapegységei a pártok, ezzel szemben a populizmusé a mozgalom. Míg a pártrendszer egy politikailag tagolt társadalom érdekkülönbségeit jeleníti meg, addig a korporatizmusra és a közvetlen demokráciára épülő rendszer végső soron tagadja a politikai tagoltságot. Abból indul ki, hogy a társadalmi különbségekből eredő konfliktusok a korporációkban lecsendesíthetők, összebékíthetők, tehát nem kell politikailag is megjelenniük. A populizmus azért intézményellenes, mert az intézményekben a politikai „fent” és „lent” – vagyis az elit és a nép – kettészakadását látja megtestesülni.

5. Az ötödik szemlélet alapelveit a *párbeszédelemző* elméleti iskola vázolja föl. Az ide tartozó teoretikusok szerint a populizmus nem zárt ideológia, de ideológiai jelenség, s mint ilyen, arra utal, hogy politikai ellentét van a „nép” (vagy a „nemzet”) és az „oligarchia” (illetve az „imperializmus”) között. E szerint a populizmus olyan diszkurzív keret, amelyben a politikusok a nép vélelmezett egységes érdekeit fogalmazzák meg végső referenciaként. A populizmus szerint a nép akarata minden más elvnel, jognal, intézményes standardnál előbbrevaló. A populisták a népet azonosítják az igazsággal és a moralitással (Shils 1956: 98). A populista ideológusoknál a társadalmi konfliktusok leírásában a „kettészakadt nemzet” víziója jelenik meg, amelyben összecsap egymással a Jó és a Rossz: a „termelő” és az „élősködő” (Donnelly), a „munkások” és az „oligarchiák” (Perón), a „mélymagyarok” és a „hígmagyarok” (Németh), a „rendcsinálók” és a „szálláscsinálók” (Csurka). Mivel „a nép” e beszédmódban nemcsak számszerű többséget, hanem egy egészében sérthetetlen entitást jelent, az a kisebbség, amely „élősködik” rajta, e logika szerint nem a népből való, hanem „lelkületében” idegen elem. A populizmus jobboldalibb változatainál ez a gondolatmenet vezet – fogalmi okkupációk révén – a rasszizmushoz: az elképzelés egy konkrét társadalmi osztályt (pl. parasztság) idealizál és idolizál, majd azonosítja a néppel, végül a népet a (kultúr)nemzettel. Az így konstruált dimenzióban „nemzetiek” és „nemzetietlenek” küzdenek egymással, és ez a harc a megmaradásért, a túlélésért (tehát valódi „sorskérdésekért”) folyik. A harc terepe nemcsak az intézményesült politika, hanem a kultúra és a politika világa egyaránt; formája nem a célracionális érvelés, hanem az

érzelmeikkel telített erkölcsi kereszteshadjárat. Az elit nem tartozik a nemzethez, pusztá léte „bizonyítja” ezt. A népi ideológusok nem új nemzeti elit, hanem új nemzeti középosztály szükségességéről beszélnek. Olyan társadalmat képzelnek el, amelyben nincs „fent” és „lent”, így nincs elit sem: mindenki „középen” van. Ebből fakad őszintétlenségük is, amennyiben nem néznek azzal szembe, hogy ők maguk is egy (más) elit tagjai; önmagukat a nép „szolgálóinak”, akarata pusztá megtestesítőinek láttatják. Di Tella szerint a populista elitekre jellemző a státus-inkongruencia: az elitbe tartozásuk féloldalas, csupán egy-egy dimenzióra érvényes (pl. karizmatikus legitimáció, politikai befolyás, presztizs stb.), más dimenziókra viszont nem (gazdasági teljesítmény, iskolai végzettség stb.). Mindez konkrét esetekben jobban megvilágíthatja e beszédmód képviselőinek motivációit.

Ez a sajátos diskurzus Laclau szerint bármilyen társadalmi–történeti kontextusban megjelenhet, így a populizmus nem korhoz, fejlődési fázishoz kötött egyszeri jelenség. Populizmusról eszerint akkor beszélhetünk, ha ez a beszédmód széles körben követőkre talál a társadalomban.

A populizmus bizonyos fajta követelések ideológiai megjelenési formája, ám maguk az ideológiát hirdető mozgalmak a legkülönbözetebbek lehetnek, mind keletkezésüket, mind szerkezetüket, mind pedig társadalmi gyökereiket és eredményeiket tekintve. Beletorkollhat nyíltabb demokráciába, ahol a választott tisztségviselőket jobban ellenőrzik, de vezethet bürokratikus autoritarizmushoz, vagy forradalmi szocializmushoz is. Épp ezért – mint Roxborough rámutatott – a párbeszédelemző iskola meghatározása csak minimális definíciónak tekinthető (Roxborough 1987: 120). Noha illik minden populizmusra, csupán keveset árul el a konkrét politikai helyzetekről és mozgalmakról.

A vázolt szemléletek új kiindulópontokat kínálhatnak a „magyar populizmus” (Borbándi 1985) megértéséhez is. Célszerűnek látszik a konkrét és a fogalmi elemzéseket a különböző szintű megközelítések szempontjából egyaránt elvégezni. Ha a beszédmód elemzéséből indulunk ki, a három vizsgált jelenség egybetartozónak tűnik. Mindháromban közös a nép egészének felzárkóztatására törekvés és az „egész” érdekazonosságát feltételező retorika. A beszédmódban föltárul a mozgalom erkölcsi motivációja, amelyet a mozgalom karizmatikus vezetői képviselnek. Mivel „hitkérdésekről” van szó, amelyet az igazság egy és oszthatatlan mivoltába vetett meggyőződés jellemez, a kompromisszumok bevallása e beszédmódban szinte lehetetlen, hiszen az a mozgalom „gerincének”, erkölcsi tartásának megroppanásához vezet.

Mindhárom esetben relevánsnak tűnik a funkcionista magyarázat, amely a társadalmi egyensúly megbillenéséből, a társadalmi anómia megjelenéséből indul ki. Olyan társadalmakról vagy társadalmi csoportokról van szó, amelyeknek modernizációs kihívással kell szembenézniük, s válaszuk a vesztes pozíciójából fogalmazódik meg. A

centrum–periféria viszonyában – ami Amerikában a keleti párti fináncióke versus a vadnyugati „termelők”, Argentínában az imperializmus érdekeit képviselő oligarchia versus a városi tömegek, Magyarországon pedig az európai kozmopolitizmus versus a saját hazájában „bennszülötté tett” magyar nép szembeállításában jelentkezett – e mozgalmak a perifériára szorult vagy attól okkal tartó rétegeket képviselték. Mindhárom országban gazdasági, társadalmi, politikai katakлизмák előzték meg febuklásukat, amelynek háttérében a nemzeti identitás, a kialakuló tömegdemokrácia és az ipari társadalom feszültségei húzódtak.

Az ideológiaelemzés, az osztályelemzés és a konkrét mozgalmak történetének elemzése a fenti példákban – a hasonlóságok mellett – inkább a különbségekre irányítja rá a figyelmet. A populizmusnak a legkülönbözőbb kultúrákra és társadalmakra illő fogalma továbbra is a nyitott kérdések közé tartozik. Ezek jobb megértésére azok az elemzések tűnnek a leginkább relevánsnak, amelyek a fenti megközelítések összehasonlításra alkalmas kombinációit adják, tisztázva egyúttal a probléma lehetséges értelmezési szintjeit.

HIVATKOZÁSOK

I. Egyesült Államok

- Adams, Pauline–Thornton, Emma 1982. *A Populist Assault. Sarah E. Van de Vort Emery on American Democracy, 1862–1895*. Bowling Green: Bowling Green State University Press
- Bellamy, Edward 1960. *Looking Backward*. New York: Penguin
- Cherny, Robert W. 1981. *Populism, Progressivism and the Transformation of Nebraska Politics, 1885–1915*. Lincoln: University of Nebraska Press
- Clark, Gordon 1894. *Shylock: as Banker, Bondholder, Corruptionist, Conspirator*. Washington D. C.
- Donnelly, Ignatius 1960. *Caesar's Column*. Ed. Walter B. Rideout. Cambridge: Harvard University Press
- Emery, Sarah E. V. 1887. *Seven Financial Conspiracies which have Enslaved the American People*. Kansas City
- Gaither, Gerald 1977. *Blacks and the Populist, Revolt: Ballots and Bigotry in the 'New South'*. University of Alabama Press
- Goodwyn, Lawrence 1978. *The Populist Moment: A Short History of the Agrarian Revolt in America*. London–New York–Oxford: Oxford University Press
- Hahn, Steven 1983. *The Roots of Southern Populism: Yeoman Farmers and the Transformation of the Georgia Upcountry, 1850–1890*. New York–Oxford: Oxford University Press
- Hart, Roger 1975. *Redeemers, Bourbons and Populist Tennessee, 1870–1886*. Baton Rouge: Louisiana State University Press
- Hicks, John D. 1931. *The Populist Revolt: A History of the Farmer's Alliance and the People's Party*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Hofstadter, Richard 1955. *The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.* New York: Alfred A. Knopf
- 1969. *North America*. In: Ionescu–Gellner 1969: 9–27.

- Larson, Robert W. 1986. *Populism in the Mountain West*. Albuquerque: University of New Mexico Press
- MacArthur Destler 1965. *American Radicalism*. New York: Detagion Press
- Miller, W. Robert 1987. *Oklahoma Populism: A History of the People's Party in the Oklahoma Territory*. Norman–London: University of Oklahoma Press
- Morgan, W. Scott 1966. *Overproduction – the Law of Supply and Demand*. In: Tindall 1966: 11–17.
- Morris, John R. 1982. *Davis H. Waite. The Ideology of a Western Populist*. Washington D. C.: University Press of America
- Parsons, Stanley B. 1973. *American Radicalism, 1865–1901. Essays and Documents*. London–Westport: Westview Press
- Pollack, Norman 1962. *The Populist Response to Industrial America: Midwestern Populist Thought*. Cambridge: Harvard University Press
- (ed.) 1967. *The Populist Mind*. Indianapolis: Bobbs-Merrill
- Sindler, Allan P. 1956. *Huey Long's Louisiana: State Politics, 1920–1952*. Baltimore: The Johns Hopkins Press
- Szasz, Ferenc 1982. *United States Populism*. In: Conniff: 191–215.
- Tindall, George B. (ed.) 1966. *A Populist Reader. Selections from the Works of American Populist Leaders*. New York: Harper & Row
- Viguerie, Richard A. 1983. *The Establishment vs the People: Is a New Populist Revolt on the Way?* Chicago
- Weaver, James B. 1966. *A Call to Action*. In: Tindall: 60–73.
- Wright, James E. 1974. *The Politics of Populism: Dissent in Colorado*. London–New Haven: Yale University Press

2. Argentina

- Andersen, Charles W. 1970. *The Latin American Political System*. In: Tomasek 1970: 4–36.
- Archetti, E. P.–P. Cammack–B. Roberts (eds.) 1987. *Sociology of „Developing Countries”: Latin America*. London–New York: Monthly Review Press
- Cardoso, Fernando H.–Enzo Faletto 1979. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press
- Conniff, Michael L. (ed.) 1982. *Latin American Populism in Comparative Perspective*. Albuquerque: University of New Mexico Press
- Corradi, Juan E. 1985. *The Fitful Republic. Economy, Society and Politics in Argentine*. Boulder–London: Westview Press
- Diamond, Larry–Juan J. Linz–Seymour M. Lipset (eds.) 1989. *Democracy in Developing Countries*. Vol. 4. *Latin America*. Boulder: Lynne Rienner Publishers
- Di Tella, Torcuato S. 1965. *Populism and Reform in Latin America*. In: Veliz, Claudio (ed.): *Obstacles to Change in Latin America*. London–New York–Toronto: Oxford University Press, 47–74.
- Di Tella, Torcuato 1990. *Latin American Politics: A Theoretical Framework*. Austin: University of Texas Press
- Dix, Robert H. 1985. *Populism: Authoritarian and Democratic*. *Latin American Research Review*, (Vol. 20.) 2, 29–52.
- Germani, Gino 1978. *Authoritarianism, Fascism and National Populism*. New Brunswick: Transaction Books
- Hennessy, Alistair 1969. *Latin America*. In: Ionescu–Gellner 1969: 28–61.
- Kirkpatrick, Jeane 1971. *Leader and Vanquard in a Mass Society: A Study of Peronist Argentina*. Cambridge: MIT Press
- Laclau, Ernesto 1987. *Peronism in Historical and Comparative Perspective*. In: Archetti–Cammack–Roberts 1987: 137–147.

- Mendes, Candido 1977. *Beyond Populism*. Albany: State University of Albany at New York
- Munck, Ronaldo 1987. Cycles of Class Struggle and the Making of the Working Class in Argentina, 1890–1920. *Journal of Latin American Studies*, (Vol. 19) 1 (May) 19–39.
- Nash, J.–J. Corradi–M. Spalding 1977. *Ideology and Social Change in Latin America*. New York: Gordon & Breach
- Navarro, Marysa 1982. *Evita's Charismatic Leadership*. In: Conniff 1982: 47–66.
- O'Donnell, Guillermo 1988. *Bureaucratic Authoritarianism. Argentina, 1966–1973 in Comparative Perspective*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press
- Portes, Alejandro 1985. Latin American Class Structures; Their Composition and Change during the Last Decades. *Latin American Research Review*, (Vol. 20) 3, 7–39.
- Roxborough, Ian 1987. Latin American Populism. In: Archetti–Cammack–Roberts 1987: 119–123.
- Schultz, Lars 1983. *The Populist Challenge: Argentine Electoral Behavior in the Postwar Era*. Chapel Hill–London: University of North Carolina
- Silvert, K. H. 1970. *The Costs of Anti-Nationalism: Argentina*. In: Tomasek 1970: 434–453.
- Smith, Peter H. 1969. Social Mobilization, Political Participation and the Rise of Juan Perón. *Political Science Quarterly*, (Vol. 84) 1 (March), 30–49.
- Stein, Steve 1987. *Populism and Social Control*. In: Archetti–Cammack–Roberts: 1987: 125–135.
- Tamarín, David 1982. *Yrigoyen and Perón: The Limits of Argentine Populism*. In: Conniff 1982: 31–45.
- Tomasek, Robert D. (ed.) 1970. *Latin American Politics, Studies of the Contemporary Scene*. Garden City: Doubleday
- Waisman, Carlos H. 1987. *Reversal of Development in Argentina. Postwar Counterrevolutionary Policies and their Structural Consequences*. Princeton: Princeton University Press
- Waisman, Carlos H. 1989. *Argentina: Autarkic Industrialization and Illegitimacy*. In: Diamond–Linz–Lipset 1989: 59–110.
- Wirth, John D. 1982. *Foreword*. In: Conniff 1982: I–xv.
- Wynia, Gary W. 1986. *Argentina: Illusions and Realities*. London–New York: Holmes & Meier

3. Magyarország

- Agócs Sándor–Medvigy Endre (szerk.) 1991. *Lakitelek, 1987. A magyarság esélyei*. Budapest–Lakitelek: Antológia – Püski
- Bayer József 1993. Lakitelektől Kenderesig – és vissza? *Népszabadság*, szeptember 4, 25.
- Bibó István 1986. Levél Borbándi Gyulához. In: Huszár Tibor–Vida István (szerk.): *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető
- Borbándi Gyula 1983. *A magyar népi mozgalom*. New York: Püski
- Bozóki András 1988. Egy 'ingerlékeny' urbánus. *Ignotus Pál és kora. Századvég*, 6–7., 244–264.
- 1990. Post-Communist Transition: Political Tendencies in Hungary. *East European Politics and Societies*, (Vol. 4) 2 (Spring), 211–230.
- 1992 The Metamorphoses of the Hungarian Democratic Forum. *East European Reporter*, (Vol.5) 2, 63–66.

- Bozóki András–Sükösd Miklós 1992. Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ*, (18) 8, 100–112.
- Csoóri Sándor 1991. *Nappali hold*. Budapest: Püski
- Csurka István 1991. *Vasárnapi jegyzetek*. Budapest: Püski–Magyar Fórum
- 1992a. Néhány gondolat... *Magyar Fórum*, augusztus 20, 9–16.
- 1992b. Keserű hátország. *Magyar Fórum*, december 21, 8–9.
- 1993a. Jogunk van arra, hogy törvényt tegyünk. *Magyar Fórum*, február 18, 3–4.
- 1993b. A liberális jogállam hazugsága. *Szárszó Fórum*, augusztus 25, 3.
- Erdej Ferenc 1943. *A magyar társadalom a két háború között*. Újraközlve in: *Szárszó 1943*. Budapest: Magvető 1984.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes 1992. Jobboldali permanens forradalom? In: Fehér–Heller: *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmai”*. Budapest: T–Twins, 197–202.
- Gombos Gyula 1989. A harmadik út és a népi mozgalom. *Hitel*, február 1, 17–19.
- Gyurácz Ferenc 1992. A 'populizmus' értelmezéséről. *Hitel*, (4) 9, 32–43.
- Ignotus Pál 1936a Népiség és új humanizmus. *A Toll*, 1.
- Ignotus Pál 1936b A demokrácia feladata. *Cobden*, november
- Ionescu, Ghita 1969. *Eastern Europe*. In: Ionescu–Gellner 1969: 97–121.
- Kis János 1992. Gondolatok a közeljövőről. *Magyar Hírlap*, december 24, 11.
- Maczó Ágnes 1991. *A nép kalodája*. Budapest: Püski
- MDF 1989. A Magyar Demokrata Fórum programja. *Hitel*, május 10, 50–52.
- Nagy Sz. Péter (szerk.) 1990. *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1932–1947*. Budapest: Rakéta
- Némédi Dénes 1985. *A népi szociográfia*. Budapest: Gondolat
- Népiek és urbánusok – egy mítosz vége? 1989. *Századvég*, (tematikus szám) 2.
- Percz László 1992. A nép és az ő barátai: változatok a jobboldali populizmusra. *Kritika*, 1, 13–16.
- Radnóti Sándor 1992. Most hirtelen téli mesék képei kielevenednek. Széchenyi Ágnes interjúja. *Kritika*, 6, 6–10.
- Szabó Dezső 1914. Az individualizmus csődje. *Huszedik Század*
- 1923. Új magyar ideológia felé. *Auróra, Élet és irodalom*
- Szalai Pál 1987. *A magyar radikalizmus helyzete 1945–47 között a Haladás című hetilap tükrében*. (Kézirat.)
- Szárszó Fórum* 1993. I. évf. 1–8. szám, augusztus 23–30.
- Tamás Gáspár M. 1992. Ahogyan az ember forgószélben viselkedik. Széchenyi Ágnes interjúja. *Valóság*, (30) 10, 78–92.
- Tarján Miklós (szerk.) 1991. *Torgyán*. Budapest: Danube Budapest Rt.

4. Általános irodalom

- Canovan, Margaret)1981. *Populism*. London–New York: Harcourt, Brace, Jovanovich
- Comisso, Ellen–Steve Dubb–Judy McTigue 1992. The Illusion of Populism in Latin America and East Central Europe. In: Szoboszlai György (ed.): *Flying Blind. Emerging Democracies in East Central Europe*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve. Budapest: MPT, 27–57.
- Conniff, Michael L. 1982. „Introduction: Toward a Comparative Definition of Populism” In: Conniff 1982: 3–30.
- Drake, Paul W. 1982. „Conclusion: Requiem for Populism?” In: Conniff (ed.), 217–245

- Ionescu, Ghita–Ernst Gellner (eds.) 1969. *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld & Nicholson
- Laclau, Ernesto 1977. Towards a Theory of Populism. In: Laclau: *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: Verso, 143–198.
- Lipset, Seymour M. 1960. *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Random House
- MacRae, Donald 1969. *Populism as an Ideology*. In: Ionescu–Gellner 1969: 153–165.
- Minogue, Kenneth 1969. *Populism as a Political Movement*. In: Ionescu–Gellner 1969: 197–211.
- Shils, Edward E. 1956. *The Torment of Secrecy*. London: William Heinemann
- Walicki, Andrzej 1968. To Define Populism. *Government and Opposition*, (Vol. 3) 2 (Spring), 138–139, 171–172.
- Wiles Peter 1969. *A Syndrome Not a Doctrine: Some Elementary Theses on Populism*. In: Ionescu–Gellner 1969: 166–179.
- Worsley, Peter 1969. *The Concept of Populism*. In: Ionescu–Gellner 1969: 212–250.